

XI BEYNƏLXALQ TÜRK DÜNYASI ARAŞDIRMALARI SIMPOZİUMU

11-13 İyun 2024 Bakı

TYPKI ƏLEMİ
TÜRK DÜNYASI
TYPK ДҮЙНӨСҮ
TURK DUNYOSI

TÜDAS 2024

CİLD II

**XI BEYNƏLXALQ TÜRK DÜNYASI
ARAŞDIRMALARI SİMPOZİUMU**

(11-13 İYUN 2024, BAKI)

MƏRUZƏLƏR KİTABI

CİLD II

**Bakı
Bakı Avrasiya Universiteti - Oktyabr 2024**

REDAKTORLAR

G. Tuğlacı, K. Akman, M. N. Ertem

XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu
XI. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu
XI Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумы

XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumunun məruzələr kitabı
Cild II - Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti, 2024. – 1276 səhifə. Azərbaycan,
Türkiyə, Qazaxıstan.

Türk Dünyasının dili, ədəbiyyatı, tarixi, incəsənət tarixi, maarifi, beynəlxalq münasibətləri və siyasəti, maddi və mənəvi dəyərləri, iqtisadi məsələləri kimi humanitar elmlərin hər bir sahəsi ilə bağlı elmi tədqiqatlarda ortaq bir iş aparmaq məqsədilə təşkil edilən XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu Niğde Ömer Halisdemir Universiteti, Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universiteti və Bakı Avrasiya Universitetinin əməkdaşlığı ilə 2024-cü ilin 11-13 iyununda Bakı Avrasiya Universitetinin ev sahibliyi ilə Bakıda keçirilmişdir. Simpoziuma 98-i Azərbaycandan olmaqla 5 fərqli ölkədən ümumilikdə 255 məruzə qəbul edilmiş və təqdim olunmuşdur.

Xəzər Universiteti Nəşriyyatı
Bakı AZ1096, Məhsəti küç. 41

Oktyabr - 2024

ISBN : 978-9952-39-263-0 (Cild II)

MƏRUZƏLƏR KİTABI

CİLD II

XI. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU
(11-13 Haziran 2024 Bakü)

XI. BEYNƏLXALQ TÜRK DÜNYASI ARAŞDIRMALARI SİMPOZİUMU
(11-13 İyun 2024 Bakı)

XI. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СІМПОЗИУМЫ
(11-13 Маусым 2024 Баку)

REDAKTORLAR

Gülşah TUĞLACI
Kevser AKMAN
Merve Nur ERTEM

2024 BAKI

XI. Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumunda Təqdim Olunan
Məruzələrin Ölkələr Üzrə Paylanması

Ölkələr	Təqdim Olunan Məruzələrin Sayı
Azərbaycan	98
Türkiyə	90
Qazaxıstan	49
Qırğızıstan	10
Özbəkistan	8

FƏXRİ SƏDRLƏR

Prof. Dr. Hasan USLU (Niğde Ömer Halisdemir Universitetinin Rektoru)
Prof. Dr. Nazim HÜSEYNLİ (Bakı Avrasiya Universitetinin Rektoru)
Dr. Gülmira KANAY (Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universitetinin Rektoru)

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Niğde Ömər Halisdəmir Universiteti

Prof. Dr. Hikmet KORAS (Təşkilat Komitəsinin Sədri)
Prof. Dr. Bekir ÇINAR (Təhsil Fakültəsinin Dekanı)
Prof. Dr. Fatih YÜCEL (İqtisadiyyat Kafedrası)
Prof. Dr. Nevzat TOPAL (Tarix Kafedrası)
Prof. Dr. Timur VURAL (Türk Musiqisi Dövlət Konservatoriyası Kafedrası)
Doç. Dr. Bayram POLAT (Türkçe ve Sosial Elmlər Təhsili Kafedrası)
Doç. Dr. Meder SALIEV (Müasir Türk Ləhcələri və Ədəbiyyatı Kafedrası)
Dr. Öğr. Üyesi Adem YELOĞLU (Müasir Türk Ləhcələri və Ədəbiyyatı Kafedrası)
Dr. Öğr. Üyesi Turgay DÜĞEN (Avrasiya Araşdırmaları Kafedrası)
Dr. Öğr. Üyesi Perizat YERTAYEVA (Müasir Türk Ləhcələri və Ədəbiyyatı Kafedrası)

Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti

Dr. Zakir CUMAKULOV (prorektor)
Camal AŞİRBKOVA (Sosial Humanitar Elmlər və İncəsənət İnstitutunun direktoru)
Moldir ABDRAYMOVA (Elm şöbəsinin müdiri)
Aydana NURTAZA (Elmi idarəetmə və inkişaf şöbəsinin eksperti)
Nurgül KALİYEVA (Xarici dillər kafedrası)

Bakı Avrasiya Universiteti

Prof.Dr. Gülzar İBRAHİMOVA (Elmi İşlər üzrə Rektor Köməkçisi)
Dos. Dr. Nigar HÜSEYNOVA (Tədris İşləri üzrə Rektor Köməkçisi)
Dos. Dr. Səyavuş QASIMOV (Beynəlxalq Əlaqələr üzrə Rektor Köməkçisi)
Günhan HÜSEYNLİ (Ümumi İşlər üzrə Rektor Köməkçisi)
Şəfahət ƏLİYEV (Rektor Köməkçisi)
Dos.Dr. Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ (Nəzəri Dilçilik və Türk Dilləri Kafedrasının Müdiri)
Dos. Nərgiz HƏSƏNOVA (Rektorun Müşaviri-İcra Aparatının Rəhbəri)
Dos. Dr. Mütəllib RƏHİMOV (Regionşünaslıq və İqtisadiyyat Fakültəsinin Dekanı)
Dos.Dr. Salman SÜLEYMANOV (Filologiya Fakültəsinin Dekanı)

ELMİ HEYƏT

Prof. Dr. Ədalət TAHİRZADƏ
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Dr. Adem ÖGER
(Nevşehir Hacı Bektaş Vəli Universiteti)
Prof. Dr. Ahmet BURAN
(Fırat Universiteti)
Prof. Dr. Ahmet ŞAHBAZ
(Necmettin Erbakan Universiteti)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
(Mimar Sinan Universiteti)
Prof. Dr. Ali ASKER
(Karabük Universiteti)
Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN
(Muğla Universiteti)
Prof. Dr. Akgül JUBANDIKOVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Alimcan İNAYET
(Ege Universiteti)
Prof. Dr. Aliya İSAYEVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Amanjol KALIŞ
(El Farabi Qazax Milli Universiteti)

Prof. Dr. Ayabek BAYNİYAZOV
(Ardahan Universiteti)
Prof. Dr. Ayman ZEYNULLİNA
(Toraygırov Universiteti)
Prof. Dr. Aynur KÖŞEKOVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Balkiya KASIM
(Abay Qazax Milli Universiteti)
Prof. Dr. Birol AKGÜN
(Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti)
Prof. Dr. Bolat SAYLAN
(El Farabi Qazax Milli Universiteti)
Prof. Dr. Bülent KARA
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Chong-Jin OH
(Hankuk Universiteti)
Prof. Dr. Cildız İSMAİLOVA
(Karabük Universiteti)
Prof. Dr. Darhan KIDIRALI
(Beynəlxalq Türk Akademiyasının Başçısı)
Prof. Dr. Efkən UZUN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)

Prof. Dr. Elena OGANOVA
(Moskva Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Elvan YALÇINKAYA
(Erciyes Universiteti)
Prof. Dr. E. Hüseyin ÇETENAK
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK
(Ardahan Universiteti)
Prof. Dr. Faruk ÇOLAK
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Fatma AÇIK
(Gazi Universiteti)
Prof. Dr. Faxreddin VEYSELLİ
(Azerbaycan Diller Universiteti)
Prof. Dr. Feyzan GÖHER
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Gaziza ŞOYBEKOVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Gülmira ABDİRASILOVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Gülnaz SALGARAYEVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Dr. Halit ÇAL
(Ankara Hacı Bayram Veli Universiteti)
Prof. Dr. Haluk ALKAN
(İstanbul Universiteti)
Prof. Dr. Hamdi DOĞAN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Hasan KULİYEV
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Dr. Hatice İÇEL
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ
(Qırğızıstan Türkiyə Manas Universiteti)
Prof. Dr. Hüseyin AĞIR
(Kahramanmaraş Sütçü İmam Universiteti)
Prof. Dr. İrşad ŞAKAMAN
(Pavlodar Pedaqoji Universiteti)
Prof. Dr. İbrahim MARAŞ
(Ankara Universiteti)
Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL
(Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti)
Prof. Dr. İkrəm QASIMOV
(Slavyan Universiteti)
Prof. Dr. İrfan MORİNA
(Pristina Universiteti)
Prof. Dr. Jarqımbike SÜLEYMANOVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Kamran ƏLİYEV
(AMEA Folklor İnstitutu)
Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN
(Erciyes Universiteti)
Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER
(İstanbul Universiteti)
Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Mayıl ƏSGƏROV
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Dr. Mehmet EKİZ
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Mehmet Bülent ULUDAĞ
(İzmir Katip Çelebi Universiteti)
Prof. Dr. Mereke ATABAYEVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)

Prof. Dr. Möldir ORAZALİYEVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Murat ÇEMREK
(Necmettin Erbakan Universiteti)
Prof. Dr. Mustafa TALAS
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Mustafa ÜNAL
(Erciyes Universiteti)
Prof. Dr. Mutlu Başaran ÖZTÜRK
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Nagima İLYASOVA
(Abay Qazax Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK
(Dokuz Eylül Universiteti)
Prof. Dr. Qara MƏŞƏDİYEV
(AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)
Prof. Dr. Okyay UÇAN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Onur KÖKSAL
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Ramilya YARULLİNA YILDIRIM
(İnönü Universiteti)
Prof. Dr. Recep ÇİÇEK
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Rita SULTANGALİYEVA
(Ötemisov Qərbi Qazaxıstan Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Rövşən CAVADOV
(Bakı Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Rüfət HÜSEYNZADƏ
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Dr. Sami KILIÇ
(Fırat Universiteti)
Prof. Dr. Selçuk DUMAN
(Giresun Universiteti)
Prof. Dr. Selen DOĞAN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Serkan Ercan BAĞÇECİ
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Seyfeddin RZASOY
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Dr. Svetlana SMAGULOVA
(El Farabi Qazax Milli Universiteti)
Prof. Dr. Şaban NAZLIOĞLU
(Pamukkale Universiteti)
Prof. Dr. Şara MAJİTAYEVA
(Böketov Karagandı Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Tayfur BAYAT
(İnönü Universiteti)
Prof. Dr. Tınıştık ERMEKOVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Timur VURAL
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Tsendin BATTULIK
(Monqolustan Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Tursınay BAYNAZAROVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Türkan BAYER ALTIN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Yadulla HƏSƏNLİ
(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)
Prof. Dr. Yıldırım ÖZBEK
(Akdeniz Universiteti)
Prof. Dr. Yücel CAN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Ziya AVŞAR
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)

Dos. Dr. Ahmet BÜYÜKAKKAŞ
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dos. Dr. Ainur NOGAYEVA
(Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)
Dos. Dr. Aynur NOGAYEVA
(Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)
Dos. Dr. Anar SOMUNCUOĞLU
(Hacettepe Üniversitesi)
Dos. Dr. Aygül AYTİPENBETOVA
(Jubanov Aktöbe Dövlət Universiteti)
Dos. Dr. Ayşegül TÜRK
(Ankara Hacı Bayram Vəli Universiteti)
Dos. Dr. Bekir Necati ALTIN
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dos. Dr. Çiğdem ŞAHİN
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dos. Dr. Çulpan ÇETİN
(Kafkas Üniversitesi)
Dos. Dr. Gülnar MAMAYEVA
(Gumilev Avrasiya Milli Universiteti)
Dos. Dr. Eda BOZKURT
(Atatürk Üniversitesi)
Dos. Dr. Elmira MƏMMƏDOVA –KEKEÇ
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Ergin JABLE
(Priştina Universiteti)
Dos. Dr. F. Özlem ALPER
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dos. Dr. Fərəh CƏLİL
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Hakan YALAP
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dos. Dr. Hünkar GÜLER
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim ERDOĞDU
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dos. Dr. İbrahim KAPLAN
(İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Dos. Dr. İbrahim ÖZTÜRK
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dos. Dr. İryna M. DRYGA
(A. Kırımski Şərşünaslıq Araşdırma İnstitutu, UMİA)
Dos. Dr. Kerem GÖKTEN
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Doç. Dr. Liubovi CHIMPOESH
(Moldova İlimlər Akademisi)
Dos. Dr. Lokman ZOR
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dos. Dr. Marija DHİNDJIC
(Serbiya Elmlər və Sənət Akademiyası)
Doç. Dr. Muhtar MİROV
(Başev Üniversitesi)
Dos. Dr. Murtəza HƏSƏNOĞLU
(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında DİA)
Dos. Dr. Mutəllib RƏHİMOV
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Nazilə ABDULLAZADƏ
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Nigar HÜSEYNOVA
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Ramis KARABULUT
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dos. Dr. Səadət ŞIXIYEVA
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Səyavuş QASIMOV
(Bakı Avrasiya Universiteti)

Doç. Dr. Saylau KOJAGULOV
(Jansugurov Jetisu Universiteti)
Dos. Dr. Sercan DEMİRGÜNEŞ
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dos. Dr. Serhat ERKMEN
(Jandarma və Sahil Mühafizəsi Akademiyası)
Dos. Dr. Sevdə RZAYEVA
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Seyfeddin ALTAYLI
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Shurubu KAYHAN
(İstanbul Kültür Universiteti)
Dos. Dr. Sibel YILDIZ KISACIK
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dos. Dr. Vakur SÜMER
(Hoca Ahmet Yesevi Türk-Qazax Universiteti)
Dos. Dr. Yasin QARAMƏMMƏDLİ
(Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Dos. Dr. Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ
(Bakı Avrasiya Universiteti)

Dr. Ögr. Üyəsi Atilla JORMA
(Beynəlxalq Vizyon Universiteti)
Dr. Ögr. Üyəsi Bağdagül MUSA
(İordaniya Universiteti)
Dr. Ögr. Üyəsi Elsev BRİNA LOPAR
(Ukshin Hoti Prizren Universiteti)
Dr. Ögr. Üyəsi Erdinç DEMİRAY
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Ögr. Üyəsi Fatma ERTÜRK
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Ögr. Üyesi Haktan BİRSEL
(İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Dr. Ögr. Üyəsi Nuran MALTA-MUHAXHERİ
(Priştine Universiteti)
Dr. Ögr. Üyəsi Songül OMUR
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Ögr. Üyəsi Suk Kyeong KANG
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Ablet SEMET
(Göttingen Georg-August Universiteti)
Dr. Aknur JİDEBEKKIZI
(El Farabi Qazax Milli Universiteti)
Dr. Akşay JALALOVA
(Qazax Kızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Dr. Aygerim ESPENOVA
(Jürgenov Qazax Milli Sanat Akademisi)
Dr. Damejan SADIKOVA
(Qazax Kızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Bijomart QAPALBEK
(Qazax Dili İnkişafı İnstitutu)
Dr. İlhamə ŞIXIYEVA
(Bakı Avrasiya Universiteti)

İÇİNDEKİLER

Kurullar		I
Elnur KƏLBİZADƏ	Ermənistan Kiberməkanında QHT-Lərin Rolu <i>The Role of NGOS in Armenian Cyberspace</i>	1-8
Ayşe YAŞAR ÜMÜTLÜ	Azərbaycan Karabağ'dan Konya Karabağ'a: Kamu Diplomasisi Bağlamında Soydaşlık <i>From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy</i>	9-16
Jalə Musa İSMAYILOVA	Azərbaycan-Böyük Britaniya Əməkdaşlığı <i>Azerbaijan-Great Britain Cooperation</i>	17-24
Emrah KAYA	Terörizmle Mücadelede Kapsamında Azərbaycan'ın Karabağ'daki Antiterör Operasyonu <i>Azerbaijan's Antiterror Operation in Karabakh in the Scope of the Counterterrorism</i>	25-34
Жамал АРТЫКОВА	Түркологияда Бейвербалдык Каражаттардын Изилдениши	35-42
Гулшан САДЫРАЛИЕВА	<i>Study of Non-Verbal Means in Turkology</i>	
Aygül ƏHMƏDOVA	Son Otuz İldə Rusiyanın Xarici Siyasəti: Prioritetlər və Dəyişikliklər <i>Russian Foreign Policy in the Last Thirty Years: Priorities and Changes</i>	43-48
Bülent KARA	Dağlık Karabağ Savaşının Azərbaycan Lehine Sonuçlanmasını Sağlayan	49-56
İbrahim ÖZTÜRK	Kahraman: İbad Hüseyinli <i>The Hero Who Ensured The 1st Normorrow Karabakh War Resulting in Favor of Azerbaijan: İbad Hüseyinli</i>	
Səyyad MƏCİDOV	Ermənistanın Ekosid Cinayətləri <i>The Crimes of Ecocide of Armenia</i>	57-62
Галия ТОКТЫМАНОВА	Түркі Тілдес Елдер Арасындағы Ынтымақтастық: Даму Тенденциясы Және Қазіргі Жағдайы <i>Cooperation of Turkish-Speaking Countries: Development Trends and Current Situation</i>	63-72
Fatih YÜCEL	Kadim Doğu Turan Ekonomisi: I. ve II. Kök Türk Kağanlıklarının Ekonomik Yapısı Üzerine İnceleme <i>The Ancient West Turan Economy: An Examination on the Economic Structure of I. and II. Kök Türk Khaganates</i>	73-88
Fərqanə HÜSEYNOVA	Funksional-Semantik İnkərlıq Sahəsinin Şaquli Strukturunun Xüsusiyyətləri <i>Features of the Vertical Structure of the Field of Functional-Semantic Negation</i>	89-96
Merve BAĞCI ŞENGÜL	İkinci Dünya Savaşı Döneminde Kazakistan'da Nüfus: Batı Kazakistan Örneği <i>Population in Kazakhstan the Second World War Era: the Case of West Kazakhstan</i>	97-104
Ziya BƏHMƏNLİ	Multikulturalizm Çoxmədəniyyətli Cəmiyyətin Əsas Faktoru Kimi <i>Multiculturalism as a Main Factor of a Multicultural Society</i>	105-108
Aybüke GÜZAY	Ahıska Türklerinin Sürgün Anlatıları ve Vatan Hasretleri İzmir-Menemen (Koyundere) Örneği <i>Narratives of Exile and Homeslonging of Ahıska Turks İzmir-Menemen (Koyundere) Example</i>	109-120
Bülent KARA	Türk Devletler Teşkilatı ve Türk Üniversiteler Birliği <i>Organization of Turkish States and Union of Turkish Universities</i>	121-130
Aygün İSMAYILOVA	Stalinin Kırım Ərazisində Deportasiya Siyasəti <i>Stalin's Deportation Policy in The Crimea Territory</i>	131-138
Kerem GÖKTEN	Kazakistan, Jeopolitik Değişim, Kuşak ve Yol Girişimi <i>Kazakhstan, Geopolitical Change, Belt and Road Initiative</i>	139-148
Ж.Г. САРСЕНБАЕВА	Ұлттық Идеология: Түсініктері мен Түркі Елдеріндегі Көріністері	149-156
A.A. КАЛИЕВА	<i>National Ideology: Concepts and Phenomena in Turkish Countries</i>	
Roman AĞAYEV	Türkdilli Ölkələrin Diaspor Təşkilatlarının Birgə Fəaliyyəti: Zərurət, Problemlər və Perspektivlər <i>Joint Activity of Diaspor Organizations of Turkic-Speaking Countries: Need, Problems and Perspectives</i>	157-164
Ferhat Can OZAR	Türksoy'un Türk Kültür Diplomasisine Katkıları ve Geleceği	165-174

Günay HÜSEYN	<i>Contribution of Turksoy on Turkish Cultural Diplomacy and Its Future</i> SSRİ – Türkiyə Münasibətləri 1938-1950-Ci İllər <i>USSR-Turkey Relations 1938-1950 Years</i>	175-182
Fatma UYGUR	Kafkasya, Ukrayna Ve Türkistan Halklarının Milli Savunma Organı Promethée'de Kafkaslar <i>Caucasus in Promethée, the National Defense Organisation of the Peoples of Caucasus, Ukraine and Turkestan</i>	183-196
Берік ЖҰБАНЫШОВ	Осман Империясы мен Түркістанның Арасындағы Байланыстар және Оның Тарихи Сабақтастығы <i>Ties and Historical Continuity Between the Ottoman Empire and Turkestan</i>	197-202
Nigar Məlik ƏLİYEVƏ	Türkiyə və Azərbaycan Arasında Daxili və Xarici Siyasət Sahəsində Əlaqələr <i>Internal and Foreign Policy Relations Between Turkey and Azerbaijan</i>	203-210
Mehmetali KASIM	Çin Ve Hindistan'ın Türkistan'daki Stratejik Rekabeti <i>Strategic Competition of China and India in Turkistan</i>	211-220
Yeliz SARIOZ GÖKTEN Esra KOÇAK	Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri'nde Materyal Kuznets Eğrisinin Geçerliliği Üzerine Panel Veri Analizi <i>Panel Data Analysis on the Validity of the Material Kuznets Curve in Turkey and Turkic Republics</i>	221-228
Məleykə Adıgözəlova	XX Əsrin İlk Onilliyində ABŞ-nin Yaxın Şərq Siyasəti <i>The Middle East Policy of US in the First Decade of the 20th Century</i>	229-236
Жанат КУАНДЫКОВНА	Мұстафа Шоқай Түркістандық Эмигранттардың Көшбасшысы <i>Mustafa Shokay Leader of Turkestan Emigrants</i>	237-242
Bayram POLAT Raşit ÇÖLÖĞLÜ	Uygur Destinlerinde Uygur Etnonimi ve Doğu Türkistan Coğrafyası <i>Uyghur Ethnonym and East Turkestan Geography in Uyghur Epics</i>	243-250
Dastanbek RAZAK UULU	Türk Dünyasının Entegrasyonunda Doksanlardaki Türk Zirvelerinin Önemi (1992-1998) <i>The Important of Turkish Summits in the Nineties in the Integration of the Turkish World (1992-1998)</i>	251-262
Rəfiqə ƏLİYEVƏ	Avroasiya Kontekstində Mədəniyyətlərarası Dialoqun İnkişafı Etdirilməsi Yolları <i>The Ways of Developing Intercultural Dialogue in The Euroasian Context</i>	263-270
Hicran BABAYEVA	Sovet- Bolşevik Rejiminə Qarşı Mübariz İnsan Obrazı <i>Image of a Fighter Against the Soviet-Bolshevik Regime</i>	271-278
Dürdanə MƏMMƏDOVA	Müəssisələrin Effektiv Fəaliyyətində Rəqəmsal Liderliyin Rolu <i>The Role of Digital Leadership in the Effective Operation Of Enterprises</i>	279-290
Ayşegül GÜLER	Azərbaycan'ın Karabağ'ı Özgürleştirme Harekətini Bölgedeki Dayanışmanın Pekiştirilmesindeki Rolü <i>The Role of Azerbaijan's Operation to Liberate Karabakh in Strengthening Solidarity in the Region</i>	291-300
Ahmet ALAN	Türk Dünyasının Birleştirici Gücü-TÜRKPA <i>The Unifying Force of the Turkic World-TURKPA</i>	301-310
Ədalət TAHİRZADƏ	Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlamentinin Üzvü Əsədulla Əhmədzadənin (1860-1941) Həyat və Fəaliyyəti <i>Life & Work of A Member of the Parliament of the Republic of Azerbaijan (1918-1920) Asadulla Ahmedzade (1860-1941)</i>	311-328
С. Е АБИЫР	1950-1960 Жж Қытайдан Нарынқол Өңіріне Оралған Қазақтардың Нарынқол Өңіріне Әлеуметтік-Мәдени Бейімделуі <i>Returned Kazakhs from China to the Narynkol Region in 1950-1960, and the Problems of Their Social Adaptation</i>	329-338
Hava SELÇUK	Kuruluşunun 15. Yılında Aksakallar Konseyi <i>Council of Aksakals on the 15th Anniversary of Its Foundation</i>	339-352
Lokman ZOR	Kültürel Mirasın Yaşatılmasında ve Aktarılmasında Medyanın Rolü: Şirvanşahlar Devleti'nden Muasır Azərbaycan'a <i>The Role of the Media in Sustainment and Transfer of Cultural Heritage: from State of Shirvanshahs to Modern Azerbaijan</i>	353-358
Bereket İlayda YAHNİ	Türkiye'nin Bağımsız Türk Cumhuriyetleriyle Diplomatik İlişkileri: TDT ve Türk Dünyası 2040 Vizyonu Açısından Değerlendirme <i>Türkiye's Diplomatic Relations With The Independent Turkic Republics: Assessment in Regards to the 2040 Vision of TDT and Turkic World</i>	359-366

Vüsalə CƏFƏROVA	Türk Dövlətləri Təşkilatı Çərçivəsində İqtisadi Əməkdaşlığın Artırılmasında Orta Dəhlizin Rolu <i>The Role of the Middle Corridor in Increasing Economic Cooperation Within the Framework of the Organization of Turkish States</i>	367-374
Maral TÖRE	Türkmenistan Dışında Yaşayan Türkmenlerin Demografik Durumu <i>Demographic Situation of Turkmen Living Outside Turkmenistan</i>	375-388
Seyit Ali AVCU	Bölgesellik ve Bölgeselleşme Kavramları Işığında Türk Birliği <i>Turkic Union in the Light of Regionalism and Regionalization Concepts</i>	389-396
Bahadır ALIZADA	Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu ve Nahçıvan Arasında Ticaret Yolunun Aco Algoritması ile Optimizasyonu <i>Optimization of the Trade Route Between Southeastern Anatolia, Eastern Anatolia, and Nakhchivan with ACO Algorithm</i>	397-404
Recep ÇİÇEK Bekir Sefa KÖKSU Güçgeldi BASHIMOV	Kazakistan'ın Çin ile İkili Ticaretine İlişkin Bir Araştırma <i>A Study on Kazakhstan's Bilateral Trade With China</i>	405-414
Kerim ÖZARSLAN	(1670-1671) Stenka Razin Ve (1773-1775) E. İ. Pugaçev Liderliğindeki İki İsyanın Karşılaştırılması <i>Comparison of two Rebellions Led by Stenka Razin (1670-1671) and E. I. Pugachev (1773-1774)</i>	415-424
Məmməd CƏFƏRLİ	Sovet Azərbaycanında Alman Kəndlərinin Erməniləşdirməsi Siyasəti <i>Policy of Armenization of German Villages in Soviet Azerbaijan</i>	425-432
Rəşad ALIYEV	Suriya Böhranının Siyasi İnkişaf Dinamikası <i>The Dynamics of Political Development of the Syrian Crisis</i>	433-440
Özdemir AKBAL	Oğuzculuk: Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Yapı ve Güvenlik Tanımlaması <i>Oğuzculuk: Definition of Structure and Security in Türkiye-Azerbaijan Relations</i>	441-446
Kuralay KALBEKOVA	Türk Devletleri Təşkilatı: Potansiyeli və Geleceğine Dair Öngörülər Türk Devletleri Təşkilatı'nın Swot Analizi <i>Organization of Turkish States: Its Potential and Future Forecasts Swot Analysis of The Organization of Turkish States</i>	447-452
Mürtəza HƏSƏNOV Almaz QARAYEVA	Azərbaycan və Türkiyə Respublikaları Nümunələrində Dövlət Xidmətlərinin Rəqəmsallaşdırılması <i>Digitalization of Government Services in the Examples of the Republic of Azerbaijan and Turkey</i>	453-462
Ж.Е. АМАНЖОЛОВА	Ресей Империясының Діни Конфессионалдық Саясатына Қарсы Түркі Ұлт Элиталарының Қызметі (XIX ғ. - XX ғ. Басы) <i>Activities of Turkish Elites Against the Religious Confessional Policy of the Russian Empire (19th - Early 20th Centuries)</i>	463-472
Faiq ƏLƏKBƏRLİ	Türk Biriliyinin Fəlsəfi-İdeoloji Mahiyyəti Və Türk Dövlətləri Təşkilatı <i>Philosophical-Ideological Essence of the Turkish Union and the Organization of Turkish States</i>	473-486
Cihan ORUÇ	Bəbürlü Hükümdarı Hümâyün'un Kozmolojik Hükümrənlik Anlayışı <i>The Cosmological Understanding of Sovereignty of the Mughal Emperor Humayun</i>	487-500
İlhamə ASLANOVA Esmira KAZIMOVA Aydan ASLANOVA	Azərbaycanda Z Nəslin Formalaşması: Rəqəmsal İnsanlar <i>Formation of Generation Z in Azerbaijan: Digital People</i> Tarımsal İşləmə Alanlarındakı Yatırımın Həcmi və Yapısının Analizi <i>Analysis of the Volume and Structure of Investment in Agricultural Processing Areas</i>	501-510 511-518
Aişə XƏLƏFOVA	Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafında İslam Bankçılığının Rolu <i>The Role of Islamic Banking in the Development of Small and Medium Enterprises</i>	519-526
Маржан ОМАРБЕКОВА	Әлеуметтік Жетімдіктің Психологиялық және Құқықтық Факторлары <i>Psychological and Entitlement Factors of Social Orphanhood</i>	527-530
Hanım PAŞAYEVA	Nesnelerin İnterneti (IOT) Teknolojilerinin Turizm ve Seyahat Sektörlerindeki Uygulamaları <i>The Implementation of Internet of Things (IOT) Technologies and Their Applications in the Tourism and Travel Industries</i>	531-540
Дамежан САДЫКОВА	Қазақстандағы Апитуризм Әлеуетін Экономикалық Бағалау	541-548

Аружан АМАНГЕЛДИЕВА Mirzəbala POLADOV	<i>Economic Assessment of the Potential of Api Tourism in Kazakhstan</i> Əmək Mənasibətlərinin Tənzimlənməsində Z Nəslinin Gözləntiləri <i>Generation Z Expectations in Employment Regulation</i>	549-556
Elşad YUSİFOV	Azərbaycanda Tikinti Sənayesinin İnkişaf Strategiyasının İnnovasiyalar Əsasında Təşkili <i>Innovation-Based Organization of the Development Strategy of the Construction Industry in Azerbaijan</i>	557-562
Sema GÜMÜŞ	Ülkelerin Markalaşması: Türk Dünyası Örneği Azerbaijan <i>Branding of Countries: Turkish World Example Azerbaijan</i>	563-578
Leyla ATAĞİŞİYEVA	Qarabağ Timsalında Dayanıqlı Turizmin İnkişafı Prinsiplərinin Araşdırılması <i>Examining the Principles of Sustainable Tourism Development on the Example of Karabakh</i>	579-586
Yeganə BAXŞİYEVA	Cənubi Qafqazın Müasir Ekologiyası: Problemlər və Yeni Çağırışlar <i>Modern Ecology Of The South Caucasus: Problems And New Challenges</i>	587-600
Дамежан САДЫКОВА Раиса УТЕГАЛИЕВА Аружан ТҮСПІХАН Sabir ORUCOV Айтән СӘЛІМОВА Sabir ORUCOV Айтән СӘЛІМОВА Салтанат ӘШІМОВА	Қазақстандағы Ерекше Қорғалатын Аймақтарды Экологиялық Бағалау <i>Environmental Assessment of Specially Protected Areas in Kazakhstan</i> Bakının Tarixi Şəhər Strukturunun Transformasiyası <i>Structural Characteristics of Muslim Cities</i> Müsəlman Şəhərlərinin Struktur Xüsusiyyətləri <i>Transformation of the Historical Urban Structure of Baku</i> Қазақстанның Материалдық Емес Мәдени Мұрасы: Құндылықтарды Қорғау және Тізімге Алу <i>Intangible Cultural Heritage of Kazakhstan: Protection and Registration of Values</i>	601-606 607-616 617-624 625-636
Nigar QƏDİMOVA	Ağıllı Şəhərlər Üçün IOT Dəstəklı Ağıllı Parkinq Sistemi (IPS) <i>IOT Supported Intelligent Parking System (IPS) For Smart Cities</i>	637-642
Fidan ƏHMƏDZADƏ MÜSLÜM Ләзиза НҮРПЕЙІС	Turizm Endüstrisinin Gelişiminde Pazarlama Faaliyetlerinin Təşvik Edilməsi <i>Promoting Marketing Activities in the Development of the Tourism Industry</i> Орталық Азиядағы Мәдениеттерді Байланыстырудағы және Мұраны Сақтаудағы Түрксой Рөлін Зерттеу <i>Exploring TURKSOY's Role in Connecting Cultures and Preserving Heritage Across Central Asia</i>	643-646 647-652
Ramil QULİYEV	Korporativ Sosial Məsuliyyətin İnsan Resurslarının İdarə Etməsi Ölçüləri <i>Of Human Resources of Corporate Social Responsibility Administrative Dimensions</i>	653-664
Yaqt AĞASİYEVA	Etnopsixoloji Aspektdə Professionalizm Problemi <i>Problem of Professionalism in Ethnopsychological Aspect</i>	665-672
Nargiza KOSAMANOVA Aigerim ABDİKHANOVA	XX. Yüzyıl Başındaki Kazak Basınıının Gelişimi Üzerindeki Rus Basınıının Etkisi <i>The Influence of the Russian Press on the Development of the Kazakhstan Press in the Early 20th Century</i>	673-678
Vüsal HEYDƏROV	Azərbaycanda Yeyinti Sənayesində Rəqəmsal Marketingin İnkişaf Strategiyaları <i>Development Strategies of Digital Marketing in the Food Industry in Azerbaijan</i>	679-686
Çimnaz İSMAYILBƏYLİ	Azerbaycan Sivil Toplumunda Finansman Ve Sürdürülebilirlik: Zorluklar, Fırsatlar ve Perspektifler <i>Financing and Sustainability in Azerbaijani Civil Society: Challenges, Opportunities and Perspectives</i>	687-694
Думан АЛИАСКАРОВ Күләш КАЙМУЛДИНОВА Шахислам ЛАЙСХАНОВ Zülfiyyə BABAYEVA	Жаңатас Және Қаратау Шағын Қалаларының Тұрақты Дамуына Климаттық Факторлардың Әсері <i>Impact of Climatic Factors on the Sustainable Development of Small Towns Zhanatas and Karatau</i> Müasir Azərbaycanın Multikulturalizm Modelləri və Siyasi Təcrübəsi <i>Models of Multiculturalism and Political Practice in Modern Azerbaijan</i>	695-704 705-712
Muhammed Kürşat TİMUROĞLU Vüsal HÜSEYNOV	Kamu Sektöründe Çalışanların Değişim Yönetimi ile İlgili Algıları: Azerbaycan'da Nitel Bir Araştırma <i>Perceptions of Public Sector Employees on Change Management: A Qualitative</i>	713-724

<i>Research in Azerbaijan</i>		
Oryngul TABYLDIYEVA Altınai MAMBETOVA Assem KULBAYEVA İbrahim Qadim QULIYEV	Küreselleşme Koşullarında Kazakistan'ın Durumu <i>Kazakhstan's Situation in Globalization Conditions</i> Yenilikçi Gelişme Temelinde Ulusal Ekonominin Rekabet Gücünü Artırma Olanakları <i>Opportunities to Increase the Competitiveness of the National Economy on the Basis of Innovative Development</i>	725-730 731-740
Mətanət QURBANOVA Flora ƏLƏSGƏROVA	Aqro-Ərzaq Sistemlərinin Davamlılığına Keçid Üçün Çoxsəviyyəli Perspektivlər <i>Multi-Level Perspectives for the Transition to Sustainability of Agro-Food Systems</i>	741-748
Mutlu Başaran ÖZTÜRK Mehmet Sinan ÇELİK	Dünya Ve Azərbaycan'da Kitle Fonlaması Uygulamaları: Azərbaycan İçin Öneriler ve Fırsatlar <i>Crowdfunding Applications in the World and Azerbaijan: Recommendations and Opportunities for Azerbaijan</i>	749-758
Aygün MİRİYEVA	Avropa İttifaqının Enerji Siyasətinin Formalaşması, Hüquqi Çərçivəsi və Başlıca Məqsədləri <i>Formulation, Legal Framework and Main Objectives of the Energy Policy of the European Union</i>	759-766
Esmira TALİBOVA	Ali Təhsil Müəssisələrində Keyfiyyət Təminatı Strategiyaları <i>Quality Assurance Strategies in Higher Education Institutions</i>	767-778
Жаннат КАДЕНОВА	Патриоттуулукту Калыптандыруудагы Улуттук Маданияттын Тарбиялык Таасири <i>The Educational Effect of National Culture on the Formation of Patriotism</i>	779-782
Günəş VƏLİYEVA	Azərbaycanla Türkiyənin Təhsil Və Riyazi Təhsil Sahəsində Birgə Fəaliyyəti və İnnovasiyalar <i>Azerbaijan and Turkey's Joint Action and Innovations in Mathematical Education</i>	783-790
Enver KAPAĞAN Binnur KAYALI ATMACA	Ortaokul Ders Kitaplarında Yer Alan Türküler Üzerinden Kültür ve Değerler Aktarımı <i>Transfer of Culture and Values Through the Turkish Folk Song in Secondary School Lesson Books</i>	791-802
Эльзира КЫРБАСОВА	Болашақ Биологтардың Кәсіби Құзыреттілігін Қалыптастыру: Ақт Пайдалану Тәжірибесінде <i>Formation Professional Competence Future Biologists: A Case Use Ict</i>	803-812
Duygu UÇGUN Elza SEMEDLİ	Tarihsel Süreçte Türkçe ve Azərbaycan Türkçesi Dersine Yönelik Ölçme-Değerlendirme Yaklaşımlarının İncelenmesi <i>Examination of Assessment and Evaluation Approaches for Turkish and Azerbaijani Turkish Language Courses Throughout History</i>	813-828
Гүлнәзия ТҮГЕЛБАЕВА Ақжолтай ИСКАКОВА	Қазіргі Білім Берудегі Математика мен Физиканың Интеграциясы: Тенденциялар, Практикалық Маңызы <i>Integration of Mathematics and Physics in Modern Education: Trends, Practical Significance</i>	829-838
Аружан ЖАҚСЫЛЫҚ Мұхаметкали МАТАЕВ	Ситуациялық-Проблемалық Тапсырмалар Білім Мазмұнын Жаңартудың Заманауи Әдістемелік Ресурстарының Бірі <i>Situation-Problem Tasks Are One of the Modern Methodological Resources of Update of Educational Content</i>	839-846
Жаннат КАДЕНОВА Нургазы АРАКЕЕВ Melek KÖRÜKCÜ	Элдик Педагогиканын Жаштарды Тарбиялоодогу Функциясы <i>The Function of Folk Pedagogy in Youth Education</i> Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Türk Dünyası'na Yönelik Metaforik Algıları <i>Metaphorical Perceptions of Social Studies Teacher Candidates Towards the Turkic World</i>	849-854 855-862
Mütəllim RƏNİMOV	Sosial İnstitut Kimi Təhsilin İnsanın Sosiallaşması Prosesində Oynadığı Rol <i>The Role of Education as a Social Institute in the Process of Human Socialization</i>	863-868
Майра ЖОЛШАЕВА Абдул АБДУЛКӘРІМ	Педагогикалық Дискурстағы Эмоционалды Интеллекті <i>Emotional Intelligence in Pedagogical Discourse</i>	869-874

Әсел АСҚАР Назгуль АКИМБАЕВА Айнұр ЕРЕЖЕПОВА	Мектептегі Химия Сабақтарындағы Химиялық Эксперименттің Оқушылардың Зерттеу Дағдыларын Арттырудағы Маңызы <i>The Importance of Chemical Experiments in School Chemistry Lessons in Improving Students' Research Skills</i>	875-882
Yasemin SAYAN Gülcan ÇETİN	Çevre, Çevre Sorunu ve Çevre Eğitimi: Metafor <i>Environment, Environmental Problem and Environmental Education: Metaphor</i>	883-892
Пәрия БАҒЫДАР Назгуль АКИМБАЕВА Нұрбала МЫРЗАХМЕТОВА Afet HESENOVA	Химия Сабақтарында Сандық Білім Беру Ресурстарын Пайдалану Әдістемесі Мен Тиімділігі <i>Methodology and Effective Ways of Using Digital Educational Resources in Chemistry Classes</i>	893-902
	İlerlemenin Ortak Yaşamı: Son On Yılda Sosyal, Bilimsel, Eğitimsel ve Kültürel Alanlarda Birbirine Bağlı Gelişmelerin Kapsamlı Bir Analizi <i>Symbiosis of Progress: A Comprehensive Analysis of the Interconnected Development in Social, Scientific, Educational and Cultural Fields over the Past Decade</i>	903-910
С.М. БАХИШЕВА А.Б. МЫРЖИЕВА А.М. КЕМЕШОВА	Біліктілікті Арттыру Жүйесінде Инклюзивті Білім Беру Бағдарламаларының Мазмұнын Жетілдіру Технологиясы (Құндылыққа Бағытталған Тәсіл Негізінде) <i>Improving the Content of Inclusive Education Programs in the System of Advanced Professionals (Based on Value-Based Approach)</i>	911-918
М. Х. ШАЛАБАЕВА А. Б. АҚЛАНОВА Р. Б. БИПАНОВ	Техникалық және Кәсіптік Білім Беру Еңбек Нарығының Жоғары Білікті Мамандарға Қажеттілігін Қанағаттандыру <i>Technical and Vocational Education to Satisfy the Labor Market's Need For Highly Qualified Specialists</i>	919-924
Gülin ÖZTÜRK	1317 Yılı Maarif Salnamesine Göre “Manastır”da Eğitim <i>Education in “Monastery” According to the 1317 Year of Education</i>	925-934
Гүлмира АЙДАРКУЛОВА Маржан НУРБЕКОВА Кенжегүл БИЯЗДЫКОВА Гаухар АБДУРАЗАКОВА Aysel İSGƏNDƏROVA	Мектеп Оқушыларына Термодинамиканы Оқытудың Тиімді Әдістері <i>Effective Methods of Teaching Thermodynamics to Schoolchildren</i>	935-942
	Қазіргі Ақпараттық Қоғамдағы Білім Берудегі Интернеттің Дамуы <i>The Development of the Internet in Education in the Modern Information Society</i>	943-948
	Azərbaycanda Məzunların Məşğulluğunun Təmin Edilməsində Karyera Mərkəzlərinin Rolu <i>The Role of Career Centers in Ensuring the Employment of Graduates in Azerbaijan</i>	949-956
Жазира АҒАБЕКОВА Жаркынбике СҮЛЕЙМЕНОВА Наси Veli BİŞKİN	Гендерлік Білімнің Тұлға Қалыптастырудағы Рөлі <i>The Role of Gender Education in Personality Formation</i>	957-962
	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nin Türk Dünyasına Akademik Yaklaşımı Üzerine <i>Niğde Ömer Halisdemir University's Academic Approach to the Turkic World</i>	963-974
Сәма МƏММƏDOVA	Sosial Problem Kimi Təhsildən Yayınma Halları <i>Avoidance of Education Like a Social Problem</i>	975-982
Толкын ЖУМАШЕВА Эльмира АЙТЖАНОВА Раиса ИЗМАГАМБЕТОВА Майра СУЛТАНОВА Алтынай БЕЙСЕМБАЕВА Айсұлу МУКАНОВА Haluk YILMAZ Mehmet TUNÇEL	Мобильді Қосымшалар Арқылы Бастауыш Сынып Оқушыларының Ұлттық Құндылықтарын Қалыптастыру <i>Formation of National Values of Primary School Students Through Mobile Applications</i>	983-994
	Музыкалық Білім Беруде Композитор Шығармаларын Цифрландыру Мүмкіндіктері <i>Opportunities for Digitalization of Composer's Works in Music Education</i>	995-1000
	Türkiye'deki Fen Bilgisi Öğretmenliği Lisans Programı Öğretim Planının Eğitim 4.0 Bağlamında İncelenmesi <i>Investigation of The Science Teaching Undergraduate Program Teaching Plan in Turkey in the Context of Education 4.0</i>	1001-1012
Sərxan CƏFƏROV Elnarə İSAZADƏ	Region Dövlətləri və Xalqlarının Təhsil Əlaqələri <i>Educational Relations of Regional States and Peoples</i>	1013-1018

Акгул ЖУБАНДЫҚОВА Кулбаршын МЕТЕРБАЕВА Бакытжамал АРЗАНБАЕВА	Мектеп Жасына Дейінгі Балалардың Тұлғасын Қалыптастыруда Ұлттық Ойынның Ерекшелігі <i>Features of the National Game in Formation of the Personality of Preschoolers</i>	1019-1024
Шынар УСЕНБАЕВА Ақнұр БЕКТЕМІР	Көру Қабілеті Зақымдалған Жасөспірімдердің Дамуының Педагогикалық- Психологиялық Ерекшеліктері <i>Pedagogical and Psychological Features of the Development of Adolescents with Visual Impairment</i>	1025-1034
Umsunay ZHUMASHEVA	Türkiye ve Kazakistan'daki Ortaöğretim Edebiyat Dersi Kitaplarında Vatanseverlik ve Kahramanlık Değerleri <i>Patriotic and Heroic Values in Secondary School Literature Textbooks in Türkiye and Kazakhstan</i>	1035-1048
V. E. ABDULLAYEV	Peşəkar Sosial İşdəki Dəyərlər Sistemi və İyerarxiyası <i>The system of Values and Hierarchy in Professional Social Work</i>	1049-1052
Gülcan ÇETİN Ayşen KARAME TE	Kelime İlişkilendirme Testi ile Pedagojik Formasyon Öğrencilerinin Öğretim Teknolojileri Hakkındaki Görüşlerinin İncelenmesi <i>Examining the Opinions of the Pedagogical Formation Students About Instructional Technologies with the Word Association Test</i>	1053-1060
Ләззат БАЗАРБАЕВА	Ағылшын Тілі Пәнін Орта Мектеп Оқушыларында Оқыту Барысында Қолданылатын Инновациялық Әдіс-Тәсілдер <i>Innovative Methods Used in Teaching English Language to Secondary School Students</i>	1061-1064
Құралай ҚУАТОВА Мерует АМАНҒАЗИЕВА	Кинопедагогиканың Білім Беру Саласындағы Орны мен Педагог Образын Қалыптастырудағы Рөлі <i>The Place of Film Pedagogy in the Field of Education and its Role in the Formation of the Teacher's Image</i>	1065-1070
Жансая СЕРЖАНҚЫЗЫ	Ақпараттық Әлемдегі Медиа Білімнің Маңыздылығы <i>The Importance of Media Education in the Information World</i>	1071-1076
Halil İbrahim KOÇ Memet ARSLAN	Türk Dünyası'ndan Türkiye'ye Göç Hareketliliği: Lisansüstü Çalışmaların Bibliyometrik Analizi <i>Migration Mobility from the Turkic World to Türkiye: Bibliometric Analysis of Postgraduate Studies</i>	1077-1088
İlhamə ŞIXIYEVA	İstanbul Türkiyat İnstitutu və Türkologiya <i>Istanbul Turkish Institute and Turkology</i>	1089-1096
С.М. БАХИШЕВА А.Б. МЫРЖИЕВА А.М. КЕМЕШОВА	Біліктілікті Арттыру Жүйесінде Инклюзивті Білім Беру Бағдарламаларының Мазмұнын Жетілдіру Технологясы (Құндылыққа Бағытталған Тәсіл Негізінде) <i>Improving the Content of Inclusive Education Programs in the System of Advanced Professionals (Based on Value-Based Approach)</i>	1097-1104
Pərinaz SADIQLI	Musiqi Alətlərinin Hazırlanmasında Ağacın Yeri <i>The Place of Wood in Making Musical Instruments</i>	1105-1112
Resul BAĞI	Van Ulupamir Kırgız Türklerinin Etnik ve Müzikal Kimliği <i>Ethnic and Musical Identity of Van Ulupamir Kyrgyz Turks</i>	1113-1122
Funda YÜKSEL ÖZER	Kadına Atfedilen Güzellik Tanrıça Ayzıt <i>Beauty Attributable to Women Goddess Ayzıt</i>	1123-1130
Даурен ҚАМЗАНОВ Алмагуль АДИЛОВА	Киім: Ұлттық Таным және Заманауи Сән Дискурсы <i>Clothing: National Cognition and Modern Fashion Discourse</i>	1131-1138
Timur VURAL	Özbekistan Popüler Müzik Kültürü <i>Popular Music Culture of Uzbekistan</i>	1139-1146
Özge AÇIKGÖZ ÇERİ Fatih ÇİMEN	“O Olmasın Bu Olsun” Filminin Mizansen Analizi <i>Mise-En-Scene Analysis of the “If Not This Then That” Movie</i>	1147-1158
Майра СУЛТАНОВА Назкен НӨБИЕВА	Әлемдік Музыка Тарихындағы Құнды Мирас <i>A Valuable Legacy in the History of World Music</i>	1159-1166
Дидар АХМЕТЖАНОВА Timur VURAL	Özbek Müziği <i>Uzbek Music</i>	1167-1174
Sibel YILDIZ	Ahmed Kuddusi Mezar Yapısı ve Türbesi	1175-1180

Sara KRYKBAEBA	<i>Ahmed Kuddusi Grave Structure and Tomb</i>	1181-1188
Ардак НЫҒМЕТОВА	Киіз Үйдің Даму Генезисі - Көшпенділер Өркениеті	
Gulmira YESHMANOVA	<i>Genesis of Yurt Development - Civilization of Nomads</i>	1189-1198
	Kazakistan'ın Tarihi Anıtsal Mimarisindeki Motiflerin Çağdaş Kültürdeki Yeri	
	<i>The Place of Motifs from Kazakhstan's Historical Monumental Architecture in Modern Culture</i>	
Gülnarə BAYRAMOVA	Süni İntelektin Kölgəsində Mühəsibat Uçotunun Perspektivi	1199-1206
	<i>The Perspective of Accounting in the Shadow of Artificial Intelligence</i>	
Adnan SÖZEN	Türk Dünyasında Enerji Teknolojileri ve İnovasyon Alanındaki Gelişmeler: Faz	1207-1214
	Değiştiren Malzeme Katkılı Metal Köpükler	
	<i>Developments in the Field of Energy Technologies and Innovation in the Turkish World: Phase Changing Material Additive Metal Foams</i>	
Muhammet Berat CAN	Şakarim (Şahkerim) Kudayberdiuli'nın Beş Sorusu	1215-1222
	<i>Five Questions from Shakharem (Shahkarim) Kudayberdiuli</i>	
Ülviyyə KƏRİMOVA	Azərbaycan Respublikasında Bitkiçilik Təsərrüfatının Məhsuldarlığı ilə	1223-1230
	İnvestisiya və Mineral Gübrələr Faktorları Arasında Asılılığın Ekonometrik	
	Təhlili	
	<i>An Econometric Analysis of Plant Production of the Azerbaijan Republic from the Volume of Investments and Used Mineral Fertilizers</i>	
Arslan KARAOĞLAN	Azərbaycanlı Mufəssir Nəmetullah Nəhçivəni'nin Təfsirində Sorumluluk	1231-1240
	Bilincini İnşa Eden Temel Değerler	
	<i>Basic Values Building Responsibility Awareness in the Termination of Azerbaijani Mufessir Nemetullah Nahçivani</i>	
Ahmet VURAL	Azərbaycan'da Halvetiliğin İzleri: Halveti Şeyhler	1241-1252
	<i>Traces of the Khalwat Khalwati Sect in Azerbaijan: Khalwati Sheikhs</i>	
Murad HACIYEV	Valyuta Məzənnələrinin İqtisadi Artıma Təsiri: Araşdırma və Təhlil	1253-1258
	<i>The Impact of Exchange Rates on Economic Growth: A Study and Analysis</i>	
Turgay DÜĞEN	Türk Devletleri Teşkilatı'nın Hedefleri: 2040 Vizyon Belgesi Üzerinden İçerik	1259-1268
	Analizi	
	<i>Goals of the Organization of Turkic States: Content Analysis on the 2040 Vision Document</i>	
Акмарал ПИЯЗБАЕВА	Қазақ Экономикалық Санасы және Оның Тілдегі Репрезентанттары	1269-1276
	<i>Kazakh Economic Consciousness and Its Representatives in the Language</i>	

KAFKASYA, UKRAYNA VE TÜRKİSTAN HALKLARININ MİLLİ SAVUNMA ORGANI PROMETHÉE'DE KAFKASLAR

Fatma UYGUR *

Özet: İki deniz arasında uzanan Kafkas kıstağı coğrafi konumunun gereği uluslararası ilişkilerde barışçıl bir rol oynamak zorundadır. Bu çerçevede, XX. yüzyıl başlarında Fransa'nın Kafkasya'da ortaya çıkan özgürlük taleplerine duyarsız kalmaması Kafkas halklarını, desteklemesi beklenmektedir. Oysa Fransız-Rus ittifakında ilişkiler esasında ekonomik ve politik çıkarlarla yakından ilişkilidir. Bu bağlamda Fransız basınına çeşitli vesilelerle parasal katkı sağlayan Rusya'nın hususî gayretleriyle Kafkasya meselesi gölgede kalmıştır.

Rus resmî çevrelerinin Fransız basını üzerinde böylesine bir etkisi varken Kafkaslardaki halkların bağımsızlık taleplerini duyurmak pek mümkün olmamıştır. 1926'da Kafkasya İstiklal Komitesi'nin yönetiminde millî demokrat Gürcü liderlerden Gvazava'nın redaktörlüğünü yaptığı aylık *Prométhée* dergisi, Paris'te Fransızca olarak Kafkaslarda *bağımsız konfedere bir devlet* önerisiyle on iki yıl boyunca yayımlanmıştır. Kafkasya'nın hiç bir zaman Slav olmadığını hatta *Akdeniz Medeniyetinin* bir parçası olduğunu dile getiren yazılar aralarında Türklerin de bulunduğu çok sayıda aydın tarafından kaleme alınmıştır.

Bu bildiriye, Kafkas halklarının, Ukrayna ve Türkistan'ın millî yayın organı olarak neşredilen *Prométhée*'nin Kafkasya meselesine bakışı Fransız-Gürcü ittifakı çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Prométhée, Rus-Fransız ittifakı, Kafkasya, Gürcistan, Giorgi Gvazava*

Caucasus In Prométhée, The National Defense Organisation Of The Peoples Of Caucasus, Ukraine And Turkestan

Abstract: The Caucasian isthmus, located between two seas, has to play a peaceful role in international relations due to its geographical location. In this context, XX. It is expected that France will not remain insensitive to the demands for freedom that emerged in the Caucasus at the beginning of the century and will support the Caucasian peoples. However, in the Franco-Russian alliance, relations are closely related to economic and political interests. In this context, the Caucasus issue has been overshadowed by the special efforts of Russia, which provides financial contributions to the French press on various occasions. With such an influence of Russian official circles on the French press, it was not possible to publicize the demands of the peoples of the Caucasus for independence. In 1926, under the direction of the Caucasus Independence Committee, the monthly magazine *Prométhée*, edited by the Georgian national democratic leader Gvazava, was published in French in Paris for twelve years with the proposal of an independent confederated state in the Caucasus. Many intellectuals, including Turks, wrote articles stating that the Caucasus had never been Slavic and was in fact part of the Mediterranean civilization.

In this paper, the view of *Prométhée*, which was published as the national organ of the Caucasian peoples, Ukraine and Turkestan, on the Caucasus issue is analyzed within the framework of the French-Georgian alliance.

Key Words: *Prométhée, Russian-French alliance, Caucasus, Georgia, Giorgi Gvazava*

Giriş

Batısında Karadeniz, doğusunda Hazar Denizi'yle çevrili Kafkasya kıstağı coğrafi konumunun doğası gereği uluslararası ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Kafkasya'yı kuzey ve güney olarak ikiye ayırırsak Transkafkasya/Güney Kafkasya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan oluşan bir coğrafi bölgedir. Ciscaucasia/Kuzey Kafkasya ise Rusya Federasyonu'na bağlı etnik cumhuriyetlerden oluşmaktadır. Kafkasya'nın merkezinde bulunan *Gürcü askeri yolunun* (Georgianroad, 2024) Rusya tarafından ele geçirilmesiyle galip çıkan Rusya bölgeyi hâkimiyeti altına almıştı. XIX. yüzyılda çeşitli zamanlarda Gürcistan, Dağıstan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı da İran ile yaptığı savaşların bir sonucu olarak ele geçirmiştir. Kuzey Kafkasya'da 1817'den 1864'e kadar Ruslar, Çerkezler ve Şeyh Şamil önderliğindeki Çeçenler ve Dağıstanlılara karşı savaşmıştır. Böylece Kafkasya'nın ilhakına yol açan bu muharebeler Rusların yayılmacı tarihinde en uzun savaşlar dizisi olarak anılacaktır (Hoesli, 2006: 10).

* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Balkan Çalışmaları Anabilim Dalı, fuygur@humanity.ankara.edu.tr
DOI :10.30546/100981.1.2024.0125

XX. yüzüylın başlarında Avrupa'daki ekonomik krizler Rusya'yı da etkilemiş ve Rusya'nın pek çok bölgesinde huzursuzluk baş göstermişti. Protestolar, nümayişler, grevler kısa sürede mevcut rejimin sorgulanmasına yönelik faaliyetlere dönüşüverdi. Misyoner dilbilimci Nikolay İvanoviç İliminskiy (1822-1891)'in Rus olmayan milletleri *Ruslaştırma projesinin* getirdiğı huzursuzluğun da bu kitlesel gösterilerde etkili olduğunu belirtmekte yarar vardır (Kurat, 2010: 376-377).¹

şark Meselesi bağlamında Rusya'nın 1907'de kadar diplomatik açmazı vardı. Üç imparatorun ittifakı (Armaoğlu, 2010: 549). Rusya'yı 1907'de Rus-İngiliz yakınlaşmasına itmişti. Avrupa devletleri konseyinde büyük devletler güçlü kombinasyonlar içine girmişti. 1904-1906 aralığında doğuda Japonya'ya yenilen Rusya'nın sarsılan prestijini kurtarmak için batıya yöneldiğini görüyoruz. Bu bağlamda, Boğazların denetimi, Hristiyan Balkan halklarının bağımsız olmaları yönündeki talepleri ve bölgede siyasal nüfuzunun artması nihai hedeflerinden olacaktır (Armaoğlu, 2010: 1092).

Öte yandan Düvel-i Muazama'dan Fransa ile peş peşe diplomatik ittifaklar Rusya için umut verici gelişmelerdir. Fransa ile Rus İmparatorluğu arasında 1892 ile 1917 arasında oluşmuş bir askeri ittifak vardı.² Bu ittifak, Prusya bozgunu sonrasında Fransa'nın diplomatik yalnızlığını sona erdirip, güçler dengesini Almanya aleyhine bozmuştu (Beaulieu, 1888: 47). Zira 1882'de Almanya-Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İtalya arasında yapılan askeri ittifakta bir üye başka biri tarafından saldırıya uğrarsa diğerleri ona yardım edecekti ki bu durum, Rusya'yı dışarıdan gelebilecek saldırılara açık hale getirmişti (Kurat, 2010: 405). Rusya da bu durumda Fransa'yla ittifak yapma ihtiyacı hissetmişti. Rus Büyükelçi Kont Aleksandr Izwolsky (1856-1919) Fransız-Rus ittifakının mimarlarından. Rusya'da Türk halklarının özgürlük taleplerinin desteklenmesinin önünde bu Rus-Fransız ittifakı engel teşkil edecektir (Uygur, 2018: 198). Ekonomik alanda 1888'de Fransa, Rusya'ya düşük faizli borç vermesi akabinde 1891'de Rusya'ya ilk resmi ziyaret iki ülke arasındaki ilişkileri epeyce yakınlaştırmıştı.³ Zamanla Paris'te Rus Iswolsky'in maddi destekleriyle daha da pekişen Rus-Fransız ittifakına matbuat aracılığıyla ciddi katkılar sağlaması Fransızları Rus sempatanlığından Rus hayranlığına dönüştürmüştür.⁴ Gelişen Fransız-Rus ittifakları *livre noir*⁵ (Livre noir, 2024)'da açıklanmasıyla ortaya çıkmıştır. Buna göre Fransa, savaştan önce

¹ “Ruslar egemenlikleri altındaki topraklardaki etnik grupları Çarlık yönetimi bünyesinde tutmak, siyasi birliğini tehdit edeceğini varsaydığı “ötekiler” üzerinden hegemonya kurmak ve ulusal egemenliğini korumak amacıyla farklı milliyetçi stratejiler öne sürmüştür. Bu stratejilerden biri olan İliminskiy'nin eğitim sistemi doğrultusunda, Volga, Kafkasya ve Türkistan'da misyonerlik ve Ruslaştırma (Rusifikatsiya) politikaları uygulamıştır. Bu uygulamalar doğrultusunda medreselerin yerine yeni okullar açılmış, Arap alfabesinin yerine Kiril alfabesi getirilmiş ve Rusça öğrenmek şartıyla yerel dillerde eğitim verilmiştir.” (Üstün ve diğerleri, 2019: 179).

² Bkz. 1890-1893 arası Fransız-Rus ilişkileriyle ilgili diplomatik belgelerin bulunduğu *Troisième Livre Jaune Français* serisinden *L'Alliance Franco-Russe*, 1918'de Berger Levrault'un editörlüğünde yayımlanmış resmi arşiv belgeleridir. Documents Diplomatiques L'Alliance Franco-Russe, Ed. Berger Levrault, Paris 1918, s. 203.

³ Bu dönemde Rusya'ya verilen krediler Fransa'ya kâr olarak dönmüştür (De Valori, 1898: 107-108).

⁴ Prens De Valori, *Le Traité franco russe: mémorandum politique* (Fransız-Rus anlaşması: siyasi muhtıra), adlı kitabında ilginç tespitlerde bulunmuştur: “Saf insanlar, tarihin bu ihtişam ve güvenlik binasının iki kurucusunu zaten ilan ettiğinin farkında değiller: Rus halkı ve Fransız halkı.” 1898'deki bir başka tespiti de şöyledir: “Avrupa dengesinin artık gerçek bir anlamı yok: konuşmamız gereken şey dünyanın dengesidir. İki dünyanın güçleri üç kategoriye ayrılmalıdır. Yalnızca iki birinci sınıf güç vardır: bunlar Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere. Rusya, Almanya, Fransa yalnızca ikinci sınıf güçlerdir. Avusturya, İtalya, İspanya, Osmanlı ve Japonya üçüncü kategoriye giriyor.” (De Valori, 1898: 80)

⁵ Kara kitap, amacı gerçek veya sözde bir durumu, yalanı, suiistimalleri veya suçları, genel olarak gizli veya az bilinen belgelere ve tanıklıklara dayanarak ortaya çıkarmak veya ihbar etmek amacıyla yazılan kitaba verilen isimdir. Kara Kitap'ın çoğunlukla siyasi bir amacı ve kapsamı vardır ve tartışmalara yol açar (Livre noir, 2024). Kara kitap: Rus arşivlerindeki belgelere göre savaş öncesi diplomasi. “Kara Kitap'ın ilk cildi 1922'de çıktı.

Rusya hakkında pek bir şey bilmiyordu, Iswolsky'nin Kara Kitap'ta yayınlanan yazışmaları, Paris'teki Rus büyükelçiliğinin Fransız basınına uygun direktifleri verme yöntemini de ortaya çıkarmıştır. *Fransız-Rus Cesaretinin Sarı Kitabı*, pek çok gazetenin Rusya'nın gerçek durumu hakkında bilgi saklamaya yönelik önerilere itaat etmesini tenkit etmiştir. Yani basın, halkın sesini, milletin gururunu özgürce, tercüme yapmak yerine itaatkâr çalışanlarının emek verdiği bir tür ticaret aracı haline gelmiştir.

Rus resmi çevrelerinin Fransız basını üzerindeki kontrolü o kadar büyüktü ki, Rusya'nın liberal uyarılarını dikkate alan neredeyse hiçbir gazete kalmamıştır. Ancak özellikle Iswolsky'nin Rus büyükelçisi olarak Paris gelişi sonrasında, Poincaré Fransız kamuoyunda “*Cumhuriyetin adamı Rus emperyalizminin adamı oldu ancak Fransa da Küçük ayaklı Çar'ı oynamaktan çok memnun*” şeklinde benzetmeler görülmeye başlamıştır. İddialara göre Iswolsky'ten itibaren basın, yazarlar ve hatta ekonomistler adeta birlik olmuşçasına Fransız Dışişleri ve Maliye Bakanlıkları bile Rusya Büyükelçiliği'nin *veznedarlığını* yapmıştır. Bu süreçte seçkin yazarlar, Rusya'nın ekonomik kalkınması, doğal zenginlikleri, askeri ve deniz gücü hakkında sayısız makaleyi çok kolay bir şekilde yayımlayabilmiştir (Les Documents politiques, diplomatiques et financiers, 1922: 86)

1. Prométhée⁶ Dergisi'nde Kafkasya Meselesi

Prométhée dergisinde, Kafkasya meselesi pek çok yazar tarafından farklı bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Gürcü nasyonal demokratların liderlerinden hukukçu, politikacı, yazar ve Gürcistan Milli Demokrat Partisi'nin kurucularından Gvazava⁷ (1869-1941) bu konuyu Gürcistan üzerinden değerlendirmiştir. Buna göre, Kafkas Kışağı yaşanabilir bir devletin yaratılması için gerekli tüm verileri sunuyor mu sorusuyla tartışmalara katılmıştır. Öncelikle Kafkasya'nın bütüncül olarak kendisini Rusya'dan farklı bir *organizma* olarak görmesi gerektiğine inanan Gvazava'ya göre, yüzyıllardır burada ne dilde ne geleneklerde Slav ırkıyla hiçbir ortak yanı olmayan Gürcü, Ermeni, Azeri-Türk ve Çerkez halkları yaşamaktadır (Le Caucase, 1938: 40). Zira Kafkasya'nın Çarlık rejimi altında daima bir *genel valilik* oluşturmasının nedeni bu olmalıdır.

İçerdiği ve duyurduğu şeyler nedeniyle Fransız liderler için bunaltıcıydı. Bu biriken metinler, herhangi bir yoruma gerek bırakmadan hem basının hem de resmî tarihçilerine ışık tutmaktadır” (Livre Noir, 1922: x1).

⁶ Paris'te Kafkasya ve Ukrayna halklarının haklarını savunmaya adanmış uluslararası barış ve adalete hizmet etme arzusuyla yayına başlayan Prométhée dergisi 1926'da ilk sayısını çıkarmıştır. Dergiyi resmi olarak yayımlayan Kafkasya İstiklal Komitesi olmuş yayın hayatı 12 yıl devam etmiştir. (Ek-1). Mehmet Emin Resülzade'nin “Azerbaycan Cumhuriyeti” başlıklı yazısının da yer aldığı birinci sayısı Kafkasya'nın problemlerine ışık tutmuştur. Prométhée'ye göre, SSCB döneminde Polonya'nın önderliğinde Rus tahakkümü altındaki halklarla beraber Rusya'yı içinden çıkartmak için birtakım faaliyetler organize edilmiştir. “*Ukrayna, Azerbaycan, Gürcistan, Şimali Kafkasya, Türkistan, İdil-Ural, Don, Kuban halklarının yer aldığı bu hareketin adı ise Prométhée olmuştur. Promethee hareketi, 1917 yılı sonrasında kısa süreli bağımsızlıklarından sonra tekrar Rusya ile birleşen devletlerden kaçan muhacirlerin kurduğu bir hareket olarak bilinse de [...] Prometeizm, RechPospolita zamanında Polonya'nın siyasetini belirleyen etkenlerden biri olmuştur. Prométhée hareketini RechPospolita hayalleriyle yanıp tutuşan, Leh milliyetçisi Jozef Pilsudski oluşturmuştur. Pilsudski, uygulamaya çalıştığı bu siyasi yolu halkının tarihi kökenine, Polonya'nın mesihçi rolüne bağlamıştır. Polonya'nın kutsal rolüne inanan birçok Leh aydın, bu hareketi desteklemiştir.*” Geniş bilgi için bkz. (Çamlıyol, 2019: 55).

⁷ Giorgi Gvazava, 23 Nisan 1869'da Tiflis'te doğmuş ve 21 Ocak 1941'de Paris'te ölmüştür. Gürcistan Milli Demokrat Partisi'nin kurucularından biridir. 1906'da Gürcistan'ın bağımsızlığını talep etmesi sebebiyle Sibirya'ya sürülmüştür. 1907'de bir katıldığı bir konferansta Rus yönetimini eleştirdiği için hapsedilmiştir. Gvazava Gürcistan Milli Konseyi'nin bir üyesi olmuş ve bu nedenle 26 Mayıs 1918'de Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanına katılmıştır. Daha sonra Gürcistan meclisine seçilmiştir. 1921 yılında Fransa'ya yerleşmiştir. 1926'da Polonyalı Jozef Pilsudski'nin savunduğu Prometeizm ideallerini yayan *Prometheus'un İncelemesini* yayımlamıştır. 1926-1938'de Promethee dergisi redaktörü olmuş, 1929'da Gürcistan Milli Merkezinde nasyonal demokratları temsil etmiştir (Çamlıyol, 2019: 71).

Bilindiği gibi, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yer alan ve Avrupa ile Asya arasında iki dünyaya bağlantı sağlayan Kafkas Kıstağı, doğası gereği coğrafi ve ekonomik bir birim oluşturur. Bu birimin maddi unsurları şunlardır: Bakü-Batum boru hattı ve merkezi Tiflis olan demiryolu ağlarıdır. Batum-Tiflis-Bakü hattı Karadeniz'i Hazar Denizi'ne bağlar, Tiflis-Culfa ve Bakü-Culfa hattı İran'a girer ve Tiflis-Sarıkamış demiryolu hattı Doğu Anadolu'dadır (Atabinen, 2005: 31). Gvazava, Kafkasya'nın toprak ve iklim çeşitliliği dolayısıyla değiş tokuş edilen ve birbirini tamamlayan her türlü ürünün zenginliği ülkenin farklı bölgeleri arasında gerekli bağlantıyı oluşturduğunu belirtmiştir. Bu yüzden Kafkasya her zaman *Akdeniz medeniyetine* ait olmuştur (Bulletin officiel du Comité France-Orient, 1926: 8). Zira Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Batı Avrupa ile ilişkileri Rusya ile olan ilişkilerinden daha kapsamlıydı. Kafkasya Rusya'dan pek çok bakımdan farklı bir konumdadır (Le Caucase, 1938: 38).

Gvazava'ya göre, Rusya tarafından 1864 yılından itibaren, Kafkasya'nın sayısız doğal zenginlikleri düzenli olarak sömürülmeye başlanmıştır. Ancak bu sömürde Rus teknolojisi ve sermayesi neredeyse önemsiz bir rol oynamıştır. Burada bir örnek vermek gerekirse; iyileştirilmiş ekstraksiyon*, üretim ve taşıma süreçlerinin uygulanmasıyla petrol zenginliklerinin büyük ölçekte sömürülmesi, başlangıçta yerli ve yabancı sermaye sayesinde gerçekleştirilmiştir. Dış pazarların geliştirilmesinde önce Fransız sermayesinin, daha sonra İngiliz ve İskandinav sermayesinin etkisi ağır basacaktır. Yerli sermayenin Rus olarak görülemeyeceği düşüncesinden hareketle Rusya'nın batılı şirketlere taahhüt ettiği meblağ yüzde 10 veya 15'ini aşmamıştır. Bu bağlamda Kafkas sanayisinin diğer tüm dallarında bu oran sifıra indirilmiştir (Prométhée, 1926: 5-6).

Öte yandan Kafkasya, Rusya'ya yakıt ve hammadde sağlamış ve böylece ticaret dengesini güçlendirmiş ancak karşılığında neredeyse hiçbir şey alamamıştır. Gvazava'ya göre, sermaye ve teknik- bilim yabancı, işçi kitlesi ise yerli olmuştur. Teknik ekipman, kimyasallar ve üretilen nesneler de büyük oranda Avrupa'dan gelmiştir. Bütün bunlar Kafkasya'nın Rusya'ya ilhakının sadece *siyasi değil ekonomik olarak da hükümsüz* olduğunu kanıtıyor. Ne ekonomik ne de finansal açıdan Rusya ile bağlantısı yoktur; Ekonomik kalkınmasını kolaylaştırmak için Kafkasya'nın tarihin çizdiği normal yoluna dönmesi ve doğası gereği Avrupa ve Amerika'ya giden deniz yoluna açılması gerekmektedir (Prométhée, 1926: 6).

1917'de Kafkasya Rusya'dan ayrılmış 1918'de yasama organı Tiflis Diyeti ve ona karşı sorumlu Federal Hükümet siyasi bağımsızlığını ilan etmişti. Bu bağlamda Transkafkasya'da, 1918 yılında sosyo-politik konjonktürü milli çıkarlar çerçevesinde değerlendiren Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Rusya'dan ayrılarak kısa ömürlü de olsa bir çatı altında bağımsızlık ilan etmişlerdir. Bu ortam dışarıdan bir müdahaleyle bozulmamış olsaydı, bu yönetim biçimi ve Kafkasya'nın siyasi birliği kesin olarak pekişmiş olacaktı. Öte yandan Türkiye'nin kurtuluş savaşı mücadelesinde Bolşeviklerle ittifakı *Kafkas meselesinin* unutulmasına, hatta sahipsiz kalmasına sebep olmuştur. Kafkasya'nın reel politliğini bir tarafa bırakan Fransa ve İngiltere artık Moskova'yı muhatap almaya başlamışlardır. Rusya ise Kafkasya'da sadece politik ve stratejik bakımdan değil ekonomik bakımdan da avantajlı duruma gelmiştir (Prométhée, 1926: 6)

Bolşeviklerin Brest-Litowsk Antlaşmasıyla Kafkasya topraklarının bir kısmını Kars, Ardahan ve Batum'u Türkiye'ye devretmesini sanki olumsuz (!) karşılayan bir anlayış ortaya çıkmıştır. Kafkasya kendisini sadece Sovyet Rusya ile değil aynı zamanda *Türkiye ile de boğuşurken* buldu ifadesi bunu göstermektedir. Buna göre Kafkasya iki kısaç arasında kalmıştır. Bu dış zorlukların üstesinden gelmek için Diyet ve Federal Hükümet, yerel koşullar

* Ekstraksiyon: Bir çözelti ya da süspansiyon içindeki inorganik veya organik bir maddeyi bir başka çözücü yardımıyla ayırma işlemidir. Kimyada saflaştırma değil ayırma yöntemi olarak kullanılır (Le Petit Robert, 1991: 741).

nedeniyle, Kafkasya'daki her ulusa tam hareket ve örgütlenme özgürlüğü tanınmasının gerekli olduğunu düşünmüştür (Prométhée, 1926: 6). Gvazava'nın değerlendirmesine bakılırsa bu süreçte Gürcistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler ve kuzeydeki işgalcilere karşı savaşıırken ve Türkiye'nin talepleriyle yüzleşirken ulusal hayatlarının yeniden inşası için çalışmaya başladılar.⁸

Prométhée yazarlarından Hosrov Bey Sultanzade⁹ (1879-1943), Kafkasya'da bir devlet kurma fikriyle öne çıkmıştır. Somut öneriler içeren bu fikirleri kısaca özetlemek gerekirse önce demografik bilgilerle başlamaktadır. Buna göre, 1916 yılı istatistiklerine göre Kafkasya'nın on iki buçuk milyonluk nüfusunun dağılımı şu şekildedir: 3.500.000 Türk; Dağıstan-Adige 3 milyon; Gürcüler, 3 milyon; Ermeniler 2 milyon; 1 milyon göçmen unsur bulunmaktadır. Kafkasya'daki bu milletler arasındaki *düşmanlığın* ortak ekonomik çıkarlar yoluyla anlaşılabilir hale getirilmesi ihtimali göz önünde bulundurulabilir. Diğer taraftan her türlü dış saldırıya karşı korunabilecek istikrarlı bir devlet rejiminin yaratılmasına imkân veren tek bir temelin oluşturulması amacı güdülebilir. Buradan söz konusu platformun ana noktaları ortaya çıkmaktadır. Yani, Kafkasya'nın Rus-Bolşevik işgalinden kurtuluş mücadelesinde birlik ve bu dönem içerisinde dış politikada görüş birliği oluşmalıdır. Bu mücadeleden sonra savunmada birlik ve para birimi veya tek finansal sistem nihayetinde ortak bir gümrük birliği kurulabilir. Ulaştırma ve iletişim yollarının, demiryollarının, posta ve telgrafların birleştirilmesi de düşünülmesi gerekecektir. İşte zikredilen bu ideolojiyi gerçekleştirmek için hem göçmenler hem de Kafkasya halkları arasında Kafkas konfederasyon örgütleri oluşturulması gerekmiştir. Böylece "Kafkasya'nın güçlerin birleşmesi yoluyla kurtarılması", "Kafkasya tek konfederasyon" sloganlarıyla örgütler etrafında gruplaşmak bu yolda atılacak adımlardandır (Prométhée, 1926: 15-17).

2. Gürcistan Üzerinden Kafkaslar

Gürcistan, Rusya da dâhil olmak üzere Avrupa ve Amerika'daki çok sayıda güç tarafından hukuken bağımsız bir devlet olarak 7 Mayıs 1920 anlaşmasıyla tanınmıştır. Fransız hükûmetine akredite olan temsilcileri dâhil olmak üzere Gürcistan resmi temsilcilerini yabancı hükûmetlere göndermiştir. Bu çabalar sırasında Sovyet ordusunun işgali gerçekleşmiştir. Kızıl Ordu, üç yıl süren kanlı mücadelelerin ardından önce Kuzey Kafkasya, ardından Azerbaycan ve Ermenistan'ın, kısa süre sonra da Gürcistan'ın direnişini kırmayı başarmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan hukuken tanınırken Gürcistan ve Kafkasya halklarının böylesi çaba ve mücadelesi görmezlikten gelinmesi yıpratıcı olmuştur. Bu nedenle, *Konfedere bir Kafkas devletinin* kurulmasının siyasi ve hukuki açıdan çok sağlam bir ulusal temeli vardır. Bu teze göre, Kafkasya'nın nüfusu yaklaşık 12.000.000'dir. Son derece zengin bir ülke olarak gerekirse sınırlarını kendi imkânlarıyla savunabilecek ve tüm uluslararası yükümlülüklerini yerine getirebilecek kadar güçlü, mükemmel şekilde yaşayabilir bir *Konfedere Devlet* oluşturabilir (Prométhée, 1926: 7).

Savunulan tezin genel kapsamı kesinlikle çok geniş ve büyüktür. Rusya tehlikesinin bertaraf edilmesi ve dünyanın büyük bir kısmında barışın sağlanması, uluslararası hayatın her alanında olumlu yansımaları olacaktır. Bundan ilk önce Kafkaslar faydalanacaktır. Aslında, doğal zenginlikleri sayesinde, özellikle Avrupa'nın ekonomik toparlanması açısından önemli

⁸ Prometheus, Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan, Çerkesya ve Türkistan'ın davasını savunmayı amaç edinmiştir. Bütün bu ülkeler ulusal ve bölgesel birlik temelinde oluşturulmuş gerçek devlet oluşumlarıdır. Gürcistan'ın Avrupa, Amerika ve Sovyet Rusya tarafından hukuken bağımsız bir devlet olarak tanındığı tekrarlanmıştır. Azerbaycan da fiilen tanınmıştır (Prométhée, 1927/06-1927/07: 2).

⁹ Hosrov Bey Sultanov (Sultanzade), Prométhée dergisinin kurucularından birisidir. "1925'de de İran'a giderek orada bulunan muhacirleri Sovyetlere karşı örgütlemeye çalışmıştır. 15 Temmuz 1926 tarihinde, Mehmet Emin Rasulzade ile birlikte İstanbul'da kurulan Kafkas İstiklal Komitesi'ne dâhil olmuştur. 1934-1939 yıllarında "Kafkas" grubunda faaliyet gösteren Hosrov Bey Sultanov Mayıs 1940'da Kafkas Konfederasyon Konseyi'ni İstanbul'da kurulan şubesinde Azerbaycan'ı temsil etmiştir." (Necefoğlu, 2022: 365).

bir rol oynaması istenmektedir. Bakü ve Grozni yağları evrensel olarak bilinmektedir. Bölgenin Manganezi tükenmez bir membaadır. Burada bakır, kömür, balıkçılık, ormanlar, ipek, pamuk, yün, tütün bol miktarda bulunmaktadır.¹⁰ O halde *Özgür Kafkasya* hiç şüphesiz dünyanın en iyi yerlerinden biri haline gelecektir. Avrupa endüstrileri için önemli hammadde kaynakları bulunmakla beraber endüstriyel açıdan bakıldığında bölge oldukça geri durumdadır. Aletler, kimyasallar, tekstil ürünleri vb. her şeye ihtiyacı vardır. Kafkasya tek başına ihmal edilebilir olmaktan uzak, her iki dünyanın endüstriyel üretimi için önemli bir çıkış noktası olarak da sunulabilir. Ancak özellikle dikkate değer olan şey, Kafkasya'nın özgürleştğinde güney Rusya'ya, Orta Asya'ya ve Ön Asya'ya önemli bir geçiş yolu açmasıdır. İnsanları ve ülkeleri birbirine yakınlaştırma çalışmasındaki rolü çok büyüktür. Avrupa ve Amerika'da ticari ve endüstriyel faaliyetlerin gelişmesi için muazzam alanlar açılacak ve sonuçlar küresel ekonomi için hesaplanamaz olacaktır (Prométhée, 1926: 8).

Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması Rusya'nın meşru çıkarlarına hiçbir şekilde zarar vermeyeceği fikri savunulmuştur. Zira Rusya hâlâ Karadeniz'e ve Hazar Denizi'nin bir kısmına geniş erişim hakkına sahiptir. Ayrıca Kafkasya'dan geçiş hakkı da devam edecektir. Bu nedenle *Özgür Kafkasya Devleti* yalnızca toprak genişlemesine ve emperyalist amaçlarına giden yolu tıkamaktadır. Prométhée'ye göre ekonomik kalkınmasına zarar verilmeyen ve ticari faaliyeti hiçbir şekilde engellenmeyen Rusya bu bölgeyi bırakmayı kabul edecek mi sorusu tartışmaların esas noktasını teşkil etmektedir. Hâlbuki Ruslar ise "*Kafkasya bir incidir, Rus tacının en kıymetlisidir*" şeklindeki sloganı tekrar etmeyi çok sevmektedir. Ancak "*inci*" kesinlikle Rusya'ya ait olmamış, elinde silahla her zaman yabancı egemenliğine karşı savaşan Kafkasya halklarının devredilemez mirası olmuştur.¹¹ Bölgedeki petrolü sondajlayıp çıkartma işi sadece Rus sermayesiyle yapılmamıştı. Batılı tüm şirketlerin kamulaştırıldığı bu süreçte adeta yağmalama bir hak oluşturmamalıdır. Bu bağlamda Prométhée'de ortaya atılan *Cemiyeti Akvam*¹² sinde *Bağımsız bir Kafkas Devleti* fikrine göre, Rusya'nın hammadde ihtiyacı Kafkasya'nın egemenliği ve diğer ulusların çıkarları ile tutarlı olduğu ölçüde karşılanabilir olmalıdır. Kısaca egemenlik ilkelerine ters olmadığı ölçüde Rus talepleri dikkate alınabilir ve karşılanabilir durumdadır (Prométhée, 1926: 8).

3. Fransa-Kafkasya-Ukrayna Manifestosu

Comité France-Orient (Fransa-Şark Komitesi), Paris'te Jean-Goujon* Salonu'nda düzenlenen konferansta Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Gürcistan ve Ukrayna Cumhuriyetlerinin misyon başkanlarını, en önde gelen temsilcilerini ve vatandaşlarını bir

¹⁰ Kafkasya'nın "iktisadi özellikleri incelendiğinde görülecektir ki bu bölge madenleri ve zirai ürünleri ile savaşan taraflar için büyük imkânlar sunmuştur. Bilhassa Almanya'nın sıkıntısını çektiği petrol, magnezyum, bakır, kömür, tahıl, tütün, pamuk ve çay ile yün gibi hayvani ürünler bölgede bol miktarda mevcut idi. İngiliz belgelerine bakıldığında sadece işletilen petrol miktarı bölgenin savaşan taraflar için çok mühim olduğunu göstermektedir: Bakü 7,136,000 ton, Grozni 1,408,000 ton, Çekelen Adası 176,000 ton, Maykop 128,000 ton. Bu petrolün % 75'i Volga nehri üzerinden gemilerle kuzeye nakledilirken arta kalanı Bakü'den Batum'a ve Grozni'den Mohaçkala'ya (Petrovsk) boru hatları ve demiryolu ile taşınmaktaydı." (Çağlayan, 2000: 491).

¹¹ "1860'ların başında petrol kuyularının yüzde sekseni Müslümanların elindeydi; oysa bu oran yirmi yıl sonra yüzde yirmiye indi. Bununla beraber Azeri Müslüman işadamları hükümetten tercihli muamele gören Ermeni ve Rusların artan rekabetine rağmen gayrimenkul piyasası, ipek eğirme ve daha bazı alanlar zerinde kontrolü muhafaza ettiler." Buna göre, Bakü 1850'lerin ortasında 15.000 nüfuslu iken bu gelişmelerden sonra 200.000'i geçen nüfusuyla sanayi ve finans merkezi haline gelmiş ve modernist milliyetçilerin fikrî beşiği olmuştur (Karpat, 2010: 535).

¹² Milletler Cemiyeti, savaş sonrası dünya barışını korumak ve sürdürmek için 32 devletin temsilcilerinin bir araya geldiği Paris Barış Konferansı'nda (18 Ocak 1919) ABD Başkanı Wilson tarafından alınan bir kararla teşekkül ettirilen, Fransa ve İngiltere'nin söz sahibi olduğu bir kurumdur. Milletler Cemiyeti'nin güvenliği sağlama yolunda aldığı kararlar genellikle Fransız veya İngiliz çıkarlarına ters düştüğü için sonuçsuz kalmıştır. Mandaterlik adı altında sömürgeci düzene devam etmek istemişlerdir (Armaoğlu, 1983: 146).

* Jean-Goujon (1510-1567) Fransız Rönesans dönemi heykeltıraş ve mimar.

araya getirmiştir. Parlamento, Belediye Meclisi üyeleri, Ordu mensupları, Enstitü görevlileri, Sanayici, Maliyeci ve Paris entelektüel çevreleri, basın vb. dâhil yüzlerce kişi burada temsil edilmiştir. Prométhée bunu, Karadeniz ülkelerini kendi aralarında birleştiren ve onları Fransa'ya bağlayan çıkarları vurgulayan *Fransız-Kafkas* ve *Fransız-Ukrayna* dostluğunun bir göstergisi olarak belirtmiştir. Bu ülkelerin temsilcileri Fransızların da katılımıyla dostça karşılaşmıştır (Prométhée, 6/7. 1927: 10-11). Comité France-Orient'ın genel sekreteri bu gruba şöyle hitap etmiştir: “Biz aslında Fransa-Şark Komitesi'nde propaganda yürütüyoruz, Akdeniz'den mavi dalgalara, Kafkasya'nın beyaz yamaçlarının çok gerisine kayan bu geniş Doğu'da Fransız itibarının ve onun en acil çıkarlarının savunulması için propaganda yapıyoruz. ... 40 milyonluk bir ulus olan Ukrayna, aşılması gereken zorluklara rağmen genişlemiş bir Romanya'yı ve yeniden canlandırılmış bir Polonya'yı destekliyor; Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Kuzey Kafkasya, Asya'ya giden yolu kırmızı ordudan kapatıyor, ateş kışağını özgürce tutuyor, binlerce yıl önce insan ırkını yıldızların ilk ışınlarına uyandıran rüyalar ülkesi. Galiplerin diplomasisi için ne güzel bir program! Eski ve şanlı uygarlıklara ne büyük bir övgü! ... Aynı idealin etrafında aynı nefretler, aynı şehvetler kol geziyor. İhtiyaç duyulduğu gün, Fransa'nın etkisi ona geri dönecekti, öyle değil mi Beyler, aynı halklar ve yeni halklar, sizin halklarınız, Ukrayna'daki, Kafkaslardaki, Gürcistan'daki, Azerbaycanlı dostlarım, sadık müttefiklerim. Fransa-Doğu Komitesi, bu uzun ve haksız zulmün yakında sona ermesini memnuniyetle karşılamaktadır. Gerçeğe boyun eğmiyoruz ama onun içindeki Yasanın gücünü tanıdığımızı asla kabul etmeyeceğiz.” Büyük alkışlarla karşılanan bu coşkulu nutuktan sonra aralarında Merdan Topçubaşı'nın¹³ da olduğu diğer konuşmacılar söz alarak Fransa'nın bu hareketi desteklediğini belirtmişlerdir (Prométhée, 6/7, 1927: 10-11).

Genel olarak dikkatleri çeken cümleler Rusya'nın hâlâ herhangi bir fikre düşman olmaya devam etmesi mümkün olsa da Kafkasya'nın kurtuluşu için bu tür bir düşmanlık önemsiz kalacaktır şeklindedir. Hukuk ve özgürlük adına tüm Avrupa haritası yeniden çizilirse insanlık namına daha hayırlı olacaktır. Bu manifestoya göre Sovyet ordusunun her türlü hakkı hiçe sayarak işgal ettiği ve zulmettiği Gürcistan, adalet haykırıyor ve zalimlere karşı mücadelesini sürdürüyor. 1924 ayaklanması, Milletler Cemiyeti'nin dikkatini çekmiştir. Milletler Cemiyeti, uluslararası hukuka uygun, barışçıl yöntemlerle, adil bir çözüm sağlanana kadar sorundan vazgeçmeyecekti. Fiilen bağımsız bir devlet olarak tanınan Azerbaycan'ın ulusal gelişimi, tıpkı üç yıl boyunca bağımsızlığı için eşitsiz bir mücadele veren Kuzey Kafkasya gibi, yalnızca yabancı darbeye durduruldu. Burada Milli kahraman Şamil'in mücadelesine; yeryüzünde uygar dünyanın ilgisine Kafkasya'dan daha layık başka bir ülke yoktur vurgu yapılmıştır. Birinci Dünya Savaş sırasında ilan edilen eşitlik ve uluslararası adalet ilkelerinin uygulanması konusunda Kafkaslardan daha nitelikli başka bir ülke bulmak gerçekten zordur. Bu manifestoda Wilson ilkelerine atıf yapılarak; tüm halkların kendi kaderini tayin hakkı ilkesi boş bir vaat değilse, Kafkasya gibi iradesi göz ardı edilemeyecek bir ülkede tam ve derhal hayata geçirilmesi istenmiştir. Manifestoya imza atanlar, umumi barışın korunması ve insanlığın büyük yararı için Kafkasya sorununa adil bir çözüm bulmanın ve en iyisini yapmanın devlet adamlarının görevi olduğunu ilan etmişlerdir. Sonuçta Prométhée'ye göre Kafkas Kışağının tarafsızlaştırılması yani Milletler Cemiyeti'nde bir Kafkasya Konfedere Devletinin yaratılmasından başka çözüm yoktur (Prométhée, 1926: 10).

¹³ Ali Merdan Bey Topçubaşı (1863-1934) “Sadece Azerbaycan Türklerinin değil Rusya Türklerinin de siyasi, sosyal ve hukukî haklarının önemli savunucularından biri olan Ali Merdan Topçubaşı 4 Mayıs 1863'te Tiflis'te doğmuştur.¹³ Vaktiyle dedesi Gürcü prensinin saray komutanlığını yapmak üzere Gence'den Tiflis'e göç etmiş ve buraya yerleşmiştir. Babası Ali Ekber Bey Çar ordusunun *Kafkasya Müslüman Süvari Alayında* subay olarak görev yapmıştır. Babasının 1868'te ölümünün ardından kısa bir süre sonra annesini de kaybeden Ali Merdan babaannesinin yanında Rusça eğitim veren *Tiflis Klasik Gimnazyumunda* tahsil hayatına başlamış ve burada devam etmiştir. Topçubaşı dönemin Petersburg'daki en iyi okulunda kısa süreli tarih, filoloji eğitimi aldıktan sonra aynı okulun Hukuk Fakültesini 13 Ocak 1889'da üstün dereceyle bitirmiştir.” (Uygur, 2018: 3).

Benzer duygu ve düşünceleri çeşitli yazarların kaleminden aktaran Prométhée neden Prometheus'un ki gibi olmasın sorusu çerçevesinde fikirler ortaya koymuştur. Gürcistan Uluslararası Komitesi Başkanı Jean Martin, yazısında "Birine dokunan diğerine dokunur" şeklindeki eski bir Cenevre özdeyişini kullanmıştır. Bu halklarda domino etkisi yaratacaktır. Yani, Ukrayna'ya dokunan Kuzey Kafkasya'ya dokunur; Kuzey Kafkasya'ya dokunan Azerbaycan'a dokunur; Azerbaycan'a dokunan Gürcistan'a dokunur; Gürcistan'a dokunan Ermenistan'a dokunur. Böyle bir durumda dünyanın birkaç büyük adamının tehdidinde maruz kalan bu komşu bölgeler, aralarında her zaman fiili bir dayanışma içinde olurlar. Eğer bir fiili dayanışmaya ahlaki dayanışma da eklenirse, ortak kurtuluş gününde, ekonomik-siyasi dayanışma, zulüm gören beş milleti birleştiren bu bağları tamamlayabilecektir. Bütün bunlar için Avrupalı dostlara ihtiyaç vardır (Prométhée, novembre 1926).¹⁴ Görünen o ki Fransızların dokunmasıyla diğer büyük devletler harekete geçecektir. Bu vesileyle Paris'te dergi yazarları Fransa'nın desteğini alabilmek için her fırsatı değerlendirmişlerdir.

4. Gürcistan'ın Fransa Üzerinden Kafkaslara Yaklaşımı

Prométhée'e göre Gürcistan, Arapların istilasından itibaren, Asya ile Avrupa arasında, Doğu ile Batı arasında ortaya çıkan ve yüzyıllarca süren devasa mücadelede önemli bir rol oynamaya çağırılmıştır. İki büyük din tarafından Hristiyanlık ve İslam Orta Çağ'da dünya iki düşman kampa bölünmüştü. Bu dönemde Arapların İspanya'yı fethettiğini, hatta Fransa'yı işgal ettiği Charles-Martel'in onları Poitiers'de durdurduğu bilinmektedir (Pirenne, 2019: 220). Hristiyan dünyasının diğer ucundaki Gürcistan da aynı düşmanlarla savaşıyordu. Uzun mücadelelerden sonra Araplar Gürcistan'dan sürülmüş, Fransa, Avrupa'yı Arap istilasından kurtarmıştı. Gürcistan ortak davası olan Avrupa medeniyeti için tüm enerjisini harcamış ve kanını dökmüştü. Yazara göre, böylece Gürcistan ve Fransa, aralarındaki uzak mesafeye rağmen ve birbirlerini tanımadan aynı davaya hizmet etmişlerdir. *Kaderin bahsettiği gibi* Haçlı Seferleri sırasında savaş alanında karşılaştılar (Prométhée 1926, s. 33).

Haçlılar zamanında Gürcistan, Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki Kafkasya kıstağının tamamını kapsıyordu ve gücü Küçük Asya'nın her yerinde hissediliyordu. Haçlı teşebbüsünden bağımsız olarak, sadece kendi sınırlarının savunulması amacıyla da olsa Müslümanlara karşı sürekli bir mücadele yürütmüştür. Ona öyle bir saygı vardı ki, 10. yüzyılda yalnızca Gürcüler Kudüs'e kendi ulusal bayraklarıyla girme hakkına sahipti (Kılıç, 2005: 69).

29 Mayıs 1453'te Sultan II. Mehmet'in orduları İstanbul'u alınca kapılar Gürcistan'a kapandı. Boğazlardan Avrupa'ya giden yol kesildi. Gürcistan, ulusal varlığını tehlikeye sokan bu olayın önemini tam olarak hissetmiş, bu yüzden Türkiye'ye karşı koalisyon kurmaya çalışmıştı. 1461'de Gürcistan Kralı VIII. George Fransa'ya olağanüstü görevli bir grup delege gönderdi. Delegeler, önce Fransa Kralı Charles'a sonra Dük Philippe-le-Bon'a İstanbul'un fethi ve kutsal yerlerin kurtarılması için tam bir eylem planı sundular. Bu amaçla Gürcistan kralı bir *Fransız-Gürcü ittifakı* önerdi; ancak Avrupa'daki genel durum bu büyüklükte bir girişimde bulunulmasına izin vermedi ve Gürcü delegelerin çabaları sonuçsuz kaldı. Fransa Kralı Charles ölünce Gürcü misyonu yalnızca XI. Louis'in taç giyme törenine katılmakla yetinmek zorunda kalmıştır (Prométhée 1926, s. 33).

Aslında Osmanlı sadece Küçük Asya'nın tamamına hâkim değildi, Balkanlar ve Karadeniz'in kuzey kıyıları, aynı zamanda Kuzey Kafkasya'ya hâkimdi. Gürcistan artık Müslüman dünyasının bu uçsuz bucaksız okyanusunda karayla çevrili küçük bir adadan başka bir şey değildi, ancak cesaretini kaybetmedi ve düşmanların tekrarlanan saldırılarına karşı

¹⁴ Jean Martin Gürcistan Uluslararası Komitesi Başkanı da benzer düşünceye sahiptir (Prométhée, Novembre 1926).

kahramanca direndi ve bir gün kendisini sıkıştıran çemberi kırabileceği umudunu her zaman korudu (Prométhée 1926, s. 34).

Kral VI Vahtang tarafından Fransa'ya, bilgili bir sözlük bilimci ve ünlü yazar olan amcası Prens Saba Soukhan Orbéliani¹⁵ XIV. Louis'e gönderildi (Prométhée 1926, s. 34). Prens Orbéliani Katolikti, keşiş Saba adıyla Marsilya'ya gelmiş ve büyük diplomatik beceri sergilemişti. Katolikliği Gürcistan'da ve Kafkasya'da yayma projesini teklif ettiği Vatikan çevrelerinde büyük yankı uyandırmıştı. Papa Clement Saba'yı, Paris'te büyükelçiler gibi karşılamıştı. Gürcistan Parisliler tarafından bilinmiyor değildi; 17. yüzyıl Gürcistan'ını detaylı bir şekilde anlatan Chevalier Chardin'den sonra ülkeyi birçok Fransız seyyah ziyaret etmişti. Gürcistan'da entelektüel bir rönesans şekilleniyordu (Bilge, 2020: 490-493). 1703 yılında Kral VI. Vahtang, Tiflis'te ilk kez bir incilin basıldığı Gürcü matbaasını kurmuştur (Prométhée 1926, s. 34-35).

Bu süreçte Gürcistan, Fransız dehalarının etki alanına girmeye çalışmıştır. Corneille, Racine, Voltaire, Molière, La Fontaine gibi büyük Fransız yazarların eserleri Gürcü diline çevrilir. Fransız ansiklopedistlerin felsefesi Gürcü edebiyatı üzerinde etkisini gösterir. Kral Vahtang'ın kanunları, Vachucht'un tarihi ve coğrafyası Marie-Félicité Brosset (1802-1880) tarafından Fransızcaya da çevrilir. Prométhée'e göre, Fransa her zaman *çocuklarından* birini zor durumdaki insanlara vermiştir: Amerika Birleşik Devletleri'ne Marquis de Lafayette (1757-1834), Transvaal'da Villebois-Mareuil (1847-1900), Polonya'ya General Maxime Weygand (1867-1965) verilmiştir. Gürcistan'a da büyük bir bilim adamı, Marie-Félicité Brosset¹⁶ (1802-1880) verilmiştir. Petrograd'a gelen bu Fransız âlim, tüm hayatını Gürcistan'a, onun tarihini ve edebiyatını incelemeye adanmıştır. Dikkate değer çalışmalarıyla Gürcistan'ı medeni milletler ailesine katmıştır. Tiflis'te bir caddenin onun adını taşıdığını belirten yazar Gürcistan'ın onu asla unutmayacağını ve onun anısına olduğu kadar büyük vatani Fransa'ya da duygusal şükranlarını ifade etmiştir (Prométhée 1926: 35).

Kısaca 1783 yılında II. Katerina ile bir ittifak ve himaye anlaşması imzalanır ve Kafkasya'nın Thermopylae'si¹⁷ dostane bir şekilde Rus ordularına açılır. Böylece Rusya, Gürcistan topraklarına girerek 1801'de gerçekleşen ilhakını gizlice hazırlar. Bu darbeye ilişkin manifesto Avrupa'da anında yankı bulmuş ve Fransa ile İngiltere'nin protestolarına yol açmıştı. İmereti Kralı II. Solomon, Fransa'nın İstanbul büyükelçisi General Sébastiani aracılığıyla Napolyon'a sıcak bir çağrıda bulunur. Ondan müdahale etmesini ve Rusya'nın işgalini durdurmasını istemiştir. Ancak Napolyon Avrupa işleriyle çok meşguldü ve bu çağrı cevapsız kalmıştır. Georges Gwazawa'a göre o günden itibaren Rus egemenliğine karşı umutsuz bir mücadele başladı. Gürcü halkının ayaklanmaları, ezilen ülkenin farklı yerlerinde birbirini takip etti: 1804'te Mtiuletia'da, 1812'de Kahetia'da, 1812'de Kahetia'da, 1818'de

¹⁵ Saba Soukhan Orbéliani, Fransa'yı ziyaret eden bilinen ilk Gürcü devlet adamıydı: XIV. Louis'in sarayında ülkesini iki kez temsil etmiştir (Khakhanoff, 1900: 98).

* Güney Afrika'da varlığını 1857'den 1902'e kadar sürdüren bir devlet.

¹⁶ Oryantalist Marie-Félicité Brosset Gürcistan için önemli bir aydındır. 1838 ve 1844'te Moskova arşivlerini incelemiş, sonra, 1847-1848'de Kafkasya'ya bir gezi yapmıştır. Bu gezi sırasında Gürcistan'la ilgili çok sayıda belgeyi, özellikle de Gürcistan kroniklerini toplamıştır. 1867'de Mekintarist Babaların (1700 yılında Sebasteli Mikhitar tarafından kurulan bir Ermeni Katolik manastır tarikatıdır. <https://mechitharisten.org/>) zengin kütüphanesindeki Ermenice el yazmalarını incelemek için Venedik'e gitti Daha sonra toplanan materyalleri tercüme etmek ve yorumlamak için çalıştı ve anıtsal Gürcistan Tarihi de dâhil olmak üzere en önemli eserlerini Saint Petersburg'da çoğunlukla Fransızca olarak yayınladı. Rusya'da çarlarla Gürcistan kralları arasındaki yazışmaları yayınladı (Brosset, 2024).

¹⁷ Antik dönemde Pers-Yunan Savaşlarının en ünlülerinden biri olan Thermopylae Muharebesi, MÖ 480'in Ağustos veya Eylül aylarında Yunan şehirlerinin ittifakı Pers İmparatorluğu'na karşı savaşmıştır. Yaklaşık 10.000 kişiden oluşan Yunan ordusu ile 150.000 kişilik Pers ordusu savaşmıştır. Yunanlılar Perslerin merkeze girişini engellemeye çalışmışlardır. Thermopylae geçini tutan Spartalı komutan Leonidas da yenilgiye uğrayınca Persler Orta Yunanistan'ı ele geçirip Atina'yı yakıp yıkmışlardır (Tekin 2019: 105).

Imeretia, sonra da 1830'daki Tiflis komplosu. Kırım Harbinde Gürcistan ile müzakereler kesildi. Ancak Müttefiklerin yaklaşımından sonra Gürcistan sorununun Paris Kongresi'nde (1856) gündeme getirileceği düşünülürken Rusya, ilhakın oldubittisinin tanınmasını istiyordu ve Fransız tezi uzlaşmacı olmadığından, listede "Gürcistan'ın bağımsızlığı" formülü görmezden gelindi (Prométhée 1926: 36).

Birinci Dünya savaşı sırasında Rusya çökmüş, Gürcistan ise yeniden toparlanmıştır. Savaşa katılan iki yüz bin Gürcü'nün yarısından fazlası Polonya ovalarında, Galiçya dağlarında ve Kafkasya cephesinde can vermiştir. Şüphesiz Polonyalılar, Ukraynalılar gibi o zamanlar Rusya'ya tabi olan tüm uluslar gibi Gürcülerde da Rus bayrağı altında savaştılar. Nihayet, 26 Mayıs 1918'de Gürcistan bağımsızlığını ilan etmiş ve Gürcistan sorunu tarihin kaçınılmaz akışı içinde doğal çözümüne kavuşmuştur. Gürcistan'a hukuki olarak tanınma müttefikler adına Yüksek Konsey Başkanı Aristide Briand¹⁸ tarafından yazılmış ve imzalanmıştır. Gvazava'a göre, artık Avrupa'yı tehdit eden İslam dini değil, Rusya'sının uçsuz bucaksız coğrafyasında heyecanlanan ve mücadele eden yeni bir oluşumun barbarlarıdır. Çağdaş uygarlık ile Moskova barbarlığı arasındaki bu devasa mücadeleye ilk müdahale eden Gürcistan olmuştur (Prométhée, 1926: 37).

Gürcistan *Fransa'daki Gürcü Derneği* tarafından her yıl bağımsızlığının ilanının yıl dönümlerini, Alliance Française'de ve Aéro-Club gibi yerlerde devasa konferans salonlarında kutlamıştır. (Prométhée, 1935: 25). Fransa'nın entelektüel etkisine vurgu yapılmış, ancak Kafkasya'daki Bolşevik işgali her ne kadar zararlı olsa da bir ders olarak görülmesi istenmiştir. Kurtuluşun ise her zaman Kafkas halklarının, birlik, beraberlik ve kardeşlik yolunda ilerlemesiyle mümkün olacağı dile getirilmiştir (Prométhée, 1929: 5).

Gelinen süreçte Fransa'nın genel dış politikasını şöyle özetlemek mümkündür: *"Aslında Fransız halkı bir yandan Fransa'nın tarih boyunca dünyayı etkileyen büyük bir güç olduğunu düşünmenin özgüvenini yaşarken bir yandan da ülkenin sürekli güç kaybettiğini hissetmenin iç sıkıntısı arasında gelgit yaşayan bir halk olmuştur. ... Dolayısıyla, tıpkı Soğuk Savaş'ta olduğu gibi Soğuk Savaş sonrasında da Fransa ikinci sınıf tren biletiyle birinci sınıf kompartımanında yolculuk yapan sorunlu ülke görünümünü sürdürmektedir. Bu durumun bilincine vardıkça da Fransa güç kaybediyor, kendini yenilemeli geleneksel kaygısı sık sık dile getirilmektedir."* (Fırat, 2009: 116).

Sonuç

Kafkasya, Karadeniz ve Hazar Denizi'nin arasındaki kıstak coğrafi konumunun gereği uluslararası ilişkilerde önemli rol oynamıştır. Genel barış ve dünya ekonomisini ilgilendiren Kafkasya sorununun tüm boyutlarının gündeme gelmesi oldukça elzemdir. Kafkas Kıstağı adıyla yaşanabilir bir devletin yaratılması için gerekli tüm verileri sunuyor mu sorusuyla başlayan tartışmalar öncelikle Kafkasya kendisini Rusya'dan farklı bir organizma olarak görmeli yargısına ulaşmaktadır. Yüzyıllardır burada dil ve gelenek bağlamında Slav ırkıyla hiçbir ortak yanı olmayan başta Türk, Gürcü, Ermeni olmak üzere çeşitli halkların yaşadığı bilinmektedir. Bu sebeple özellikle Güney Kafkasya'da bulunan devletlerin birbirleriyle ilişkileri önem arz etmektedir.

1918 yılında sosyo-politik konjonktürü milli çıkarlar çerçevesinde değerlendiren Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Rusya'dan ayrılarak kısa ömürlü de olsa bir çatı altında bağımsızlık ilan etmişlerdi. Prométhée'ye göre Rusya'nın bir müdahalesiyle bozulmamış

¹⁸ Fransız devlet adamı Aristide Briand (1862-1932) 1925'te başbakan olarak, çeşitli anlaşmalar ve garantiler içeren Locarno Paketi'ni imzaladı. Locarno, Briand ruhunu, yani politikanın insancılaştırılmasını somutlaştırdı. 27 Ağustos 1928'de Quai d'Orsay'da on beş ülkeyle savaşın reddini öngören Paris Paketi'ni veya Kellogg-Briand Paketi'ni imzaladı. Nobel Barış Ödülü sahipleri arasında Briand da katıldı (Briand, 2024).

* Alliance Française, amacı Fransız dilini ve Fransız kültürünü Fransa içinde ve dışında tanıtmak olan bir Fransız kuruluştur (Alliancefrançaise, 2024).

olsaydı Kafkasya'nın siyasi birliği kesin olarak pekişmiş olacaktı. Öte yandan Türkiye'nin kurtuluş savaşı mücadelesinde Bolşeviklerle ittifakı *Kafkas meselesinin* unutulmasına, hatta sahipsiz kalmasına sebep olduğu iddiası dile getirilmiştir. Kafkasya'nın reel politliğini bir tarafa bırakan Fransa ve İngiltere artık Moskova'yı muhatap almaya başlamışlardır. Rusya ise Kafkasya'da sadece politik ve stratejik bakımdan değil ekonomik bakımdan da avantajlı duruma geçmiştir.

Gürcü nasyonal demokratların liderlerinden, Promethée dergisi redaktörü Gvazava, Fransızca kaleme aldığı yazılarında Fransa'yı Kafkas halklarına destek olmaya davet etmiştir. Azerbaycan, Ermenistan, Ukrayna ve Gürcistan entelijansiyası bağımsızlık yıldönümlerini kutlama vesilesiyle Paris'te salonlarda Batı kamuoyuna Kafkas halklarının meselelerini bıkmadan usanmadan anlatmışlardır. Promethée dergisi bu aydınların yazılarıyla Kafkasya'nın bir Akdeniz medeniyetine ait olduğunu ispat etmiş ve Rusya'nın Slavlaştırma politikasına şiddetle karşı çıkmıştır. Dergi Kafkas halklarının bağımsızlığının desteklemesi ve bu yönde politika geliştirmesi için Fransa'yı göreve davet etmiştir. Kısaca Fransa'da kurulan Gürcü Derneği ve Comité France-Orient gibi kuruluşlar Batı kamuoyunun dikkatini Kafkaslar üzerine çekmek için sempozyum, sergi, konferans gibi çeşitli aktivitelerle faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

KAYNAKÇA

- Armaoğlu, Fahir (1983), *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Bilge, Sadık Müfit (2020), "Gürcüler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. Ek-1 (Gözden geçirilmiş 2. basım), Ankara, ss. 490-493.
- Çağlayan, K. Tuncer (2000), "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", *Belleten*, Cilt 64 - Sayı 240, 487-507.
- Çamlıyol, Havva (2019), "Promethee Hareketi Ve Ukrayna", (*Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış YLS Tezi*), İzmir.
- Documents Diplomatiques L'Alliance Franco-Russe (1918), Berger Levrault (Ed.), Paris.
- Les Documents politiques, diplomatiques et financiers*, No: 6, Juin 1922, Paris.
- Hoesli, Éric (2006), *À la conquête du Caucase: Épopée géopolitique et guerres d'influence*, Paris, Éditions des Syrtes.
- Gvazava, Georges (1926), *Prométhée*, Novembre.
- Fırat, Melek (2009), "Soğuk Savaş Sonrasında Fransa'nın Dış Politikası", *SBF Dergisi* 64-1, 2009.
- Karpat, Kemal H. (2010) *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Khakhanoff, M. A. (1900), *Histoire de Géorgie*, Tiflis.
- Kılıç, Sami (2005), "Gürcülerin Dini Tarihçesi", *Dini Araştırmalar*, C. 8, S. 22, ss. 63-74.
- Kurat, Akdes Nimet (1987), *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, TTK Yayınları.
- Le Petit Robert Dictionnaire de la Langue Française 1* (1991), Paris.
- Leroy-Beaulieu, Anatole (1888), *La France, la Russie et l'Europe*, Paris, Calmann Lévy.
- Necefoğlu, Hacali, (2022), "Hosrov Bey Sultanov ve Onun Kafkas'ın Kurtuluşu Raporu", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 1-5 Eylül 2018, Kongreye Sunulan Bildiriler*, X. Cilt, 361-378, Ankara.
- Üstün, Kutay et Karakurt, Metehan (2019), "İlminski'nin Eğitim Sistemi Üzerinden Rus Milliyetçiliğinin Kısa Bir Okuması", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Volume: 42, Summer-2019, ss. 177-187.

Pirenne, Henri (2019), *Hazreti Muhammed ve Şarlman, İslam Fetihleri ve Ortaçağ Batı Uygarlığı*, İstanbul, Pınar Yayınları.

Prens De Valori (1898), *Le Traité Franco-Russe: Mémorandum Politique*, Paris, Librairie Nouvelle.

Tekin, Oğuz (2019), *Eski Yunan ve Roma tarihine Giriş*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Uygur, Fatma ((2018), “Bolşevik İhtilâli Sürecinde Fransa’nın Kafkasya Politikası ve Ali Merdan Topçubaşı’nın Diplomatik Mücadelesi”, *I. Dünya Savaşı Dönemi’nde Osmanlı Devleti Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu* (13-16 Eylül 2018), Bakü.

Gazete ve Dergiler

Bulletin officiel du Comité France-Orient, 01. 05. 1926.

Prométhée, Organe de défense nationale des peuples du Caucase et de l'Ukraine et du Turkestan, (Kafkasya, Ukrayna ve Türkistan halklarının Ulusal Savunma Organı)

Prométhée, 1927/06-1927/07.

Prométhée, Novembre 1926.

Prométhée, Juin 1929.

Prométhée, Juin, 1935.

Le Caucase: organe de la pensée nationale indépendante, 01.11.1938.

İnternet Kaynakları

Alliance Française: <https://www.alliancefr.org/>

https://fr.wikipedia.org/wiki/Guerre_du_Caucase#/media/Fichier:Georgianroad.jpg Erişim: 18. 03. 2024.

https://fr.wikipedia.org/wiki/Livre_noir Erişim: 03. 03. 2024.

<https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1926/briand/biographical/> Erişim: 04. 03. 2024.

https://fr.wikipedia.org/wiki/Marie-F%C3%A9licit%C3%A9_Brosset Erişim: 02.02.2024.

<https://archive.org/details/unlivrenoirdiplo0301marcuoft/page/n15/mode/2up> Erişim: 04. 04. 2024.

<https://mechitharisten.org/>

Ek-1 PROMÉTHÉE

